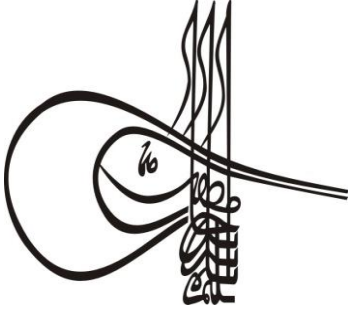

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2, p. 205-240

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11170>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 17.11.2016

✓ Accepted/Kabul: 28.03.2017

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM – Doç. Dr. Veysel ÖZDEMİR

This article was checked by iThenticate.

TEDVİN DÖNEMİ MÜSNED HADİS ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ VE HÂRİZMÎ'NİN CÂMIU'L-MESÂNİD MÜSNİDLERİNİN TENKİDİ

İbrahim TOZLU*

ÖZET

Tedvin dönemi eserleri hadis ilminin tasnif edilen en eski çalışmalarıdır. Hicri birinci asrın sonunda Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) talimatıyla Hz. Peygambere (s.a.s.) isnad edilen hadisler tedvin edilmeye başlamıştır. Müsned hadis adıyla söz konusu yıllarda hadislerin cem edilmesi muttasıl hadis elde edebilmek adına önemli çalışmalardır. Özellikle mezhep imamlarına atfedilen ve aynı yıllarda rivayet edildiği iddia edilen *el-Müsned* adlı eserler, râvî adını esas alarak hazırlanmış hicri üçüncü asır mahsulü müsnedlerden farklıdır. Tedvin dönemi müsned hadislerin rivayetindeki maksat, Hz. Peygambere (s.a.s) en sağlam senedle isnad edilen haberleri nakletmektir. Ancak bu dönemde hadis ricali tenkidine dair çalışmalar henüz sistematik bir şekil almamıştır. Bu yüzden râvî tenkidi müteahhirün devri değerlendirmelerine göre farklılık gösterebilmektedir. Hatta rivâyetlerde mezhep faktörünün daha ziyade öne çıktığı dikkatlerden kaçmaz.

Bu makalede özellikle Zeyd b. Ali (ö. 122/739), Ebu Hanîfe (ö. 150/767), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ile eş-Şâfi'ye (ö. 204/819) isnad edilen *el-Müsned* adlı eserlerin müsnidleri râvî tenkidi yönüyle incelenecektir. Mezkûr zevata isnad edilen müsnedlerin günümüzde çeşitli baskıları bu maksatla incelenmiştir. Hatta bunların şerhleri görülmüş ancak hadis metinlerinin delalet ettiği ahkâma dair yorumlara girilmemiştir. Zira geleneksel hadis yorumculuğunda râvî tenkidi nakdû'r-ricâl adıyla anılırken hedef, isnadın sahih olmasıdır. Râvî tenkidi başarılı olursa metin de tenkid edilebilir. Ancak isnadı sahih olan her hadisin metni de sahih olacak değildir. Anılan müsned türü eserlerin sayıları farklıdır; ancak ilk müsnedleri cem eden âlim Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî (ö. 665/1267) ismi şöhret bulmuştur. Bu makalede el-Hârizmî'nin *Câmiu'l-mesânîd*'i ile ihtiva ettiği müsnedlerin ve yukarıda adı geçen mezhep imamları adıyla tanınmış müsned türü çalışmaların müsnidleri esas alınarak analiz ve tenkidi hedeflenmiştir.

* Yrd. Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis ABD, El-mek:itozlu@erzincan.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Tedvin, Müsned, Hârizmî, Tenkid, Hadis, Ebû Hanîfe.

**A GENERAL OVERVIEW OF LITERARY PERIOD MUSNAD
HADITH STUDIES AND CRITISIZM OF ASCRIBER IN
HARIZMI'S CAMIU'L-MASANID**

ABSTRACT

The works made on literary period are the earliest works of hadith sciences. At the end of the first century AH, Umayyad Caliph Umar b. Abdulaziz (d. 101/720) gave order to collect the hadiths (tadvin) belonging to Prophet (pbuh). Musnad hadith, time when the collection of hadith took place was important in order to obtain uninterrupted hadith. Particularly musnad books attributed to Madhab imams where musnad books were claimed to be narrated in the same year, differs from musnads written on third century AH. The objective of the musned books written during the literary period was to obtain the soundest of all isnads. However, in this period the hadith transmitter criticism works were not yet systematically and therefore the transmitter criticism may differ according to modern scholars. In fact, the madhap factor is seen clearly in the chain of transmitter.

In this article, musnad books ascriber related to Zeyd b. Ali (d. 122/739), Abu Hanife (d. 150/767), Abdullah b. al-Mubarak (d. 181/797) and ash-Shafi (ö. 204/819) will be discussed with transmitter criticism. The musnad books related to above mentioned scholars has various prints and were examined for this purpose. The fact is that they have seen the comments of the musnad books but not commented on its conclusion regarding ahkam. In the traditional hadith comments narrator criticism is metioned as nakdu'r-ridjal and the main goal is to obtain authentic chain of narrators. If the transmitter criticism is successful then the text can be criticized too. However just because chain of transmitters is authentic it doesn't mean that the text is authentic. The number of musnad type of works are different: but the scholar who collected the first musnads is Abu'l-Mueyyed Muhammed b. Mahmud el-Harizmi (d. 665/1267). In this article, ascriber are analyzed and criticized in al-Hârizmi's *Câmiu'l-mesânîd*, the musnads within his book and the above metioned madhap imam's musnad books.

STRUCTURED ABSTRACT

In the activities of acquiring musnad hadiths, musnid or musnidi (ascribers), who transmitted continuity hadith in the first period, played an important role. This period is the time when the method is sought both as ricâl criticism and the time when narritating is most valued to obtain sahih hadith. In this direction, criticism activities is very active regarding ravi and creating authentic texts. Because the conventional direction of the hadiths, namely the field of application, requires urgency in the name of fiqh. It can be said that the formation of madhabs and

Turkish Studies

even the arrangement and narration of musnad hadiths have gained momentum.

Considering the period of tadwin, Imam Malik (d. 179/795) and Ahmad b. Hanbal (d. 241/855) has a special place with there musnads. In this study Zayd b. Ali (d. 122/739), Abu Hanifa (d. 150/767) and Shafi's (d. 204/819) musnads have been examined thoroughly. Their narratives have been criticized by applying to the first sourcess. The most important factor that has led us to such a study was Hârizmî (d. 665/1267) and his work Câmi al-masânid. Because Harizmi, tells us in the preface in his book that he met some persons in Damascus to whom he describes as ignorant of Abu Hanifa's knowledge of Hadith. In order to refute the views, he intended to bring together fifteen musnads of Abu Hanifa. However, during the six centuries, Hârizmî is satisfied with bringing together works known as musnad among the people, without subjecting narrations to any narrative criticism. Hârizmî's work is of course not in vain from the scientific quest. But it would be incorrect to refer to Câmiu'l-mesânid without doing hadith criticism of Câmiu'l-mesânid. Hadith researchers should benefit from the isnâd criticism from the past scholars and reach an authentic result of the text. Among the ascriber of the first period, those who were prominent with their scientific works and who are mentioned above are particularly highlighted in this article whether they were involved with sectarian narrations. Works attributed to these persons, have been examined in the context of the narrators. Musnads mentioned in this article and the time when Harizmi lived, musnad commentaries were written, it was found that narrations were used without narrator criticism.

In the article al-Musnad that is attributed to Zayd b. Ali, it was concluded that Zeydiyya in Shia contained the basic views of the sect, and a compilation of the conversations of the imam. The ascriber Ebu Halidayd b. Ali's samaa (hearing) is not definite. The narrations are narrated through ehlibeyt. It also led to conflict between the Shia and Zaydiyya. In this regard al-Musnad can not be regarded as the first compiled work. The ascriber Ebu Halid is concidired to be macruh (wounded) narrator according to the Shiite and the ahlu Sunnah. His narration is not acceptable. He has lived under Sectarian fanaticism. Falsified the hadiths through the Ahl al-Bayt. The Zeydis who claim the work to be authentic were exposed to criticism. There are many al-Musnad attributed to Abu Hanifa. Among these Abdullah bin Mubarak (d. 181/797), Abu Yusuf (d. 182/798), Muhammad ibn Hasan ash-Sheybani (d. 189/805) and Hasan b Ziyad (d. 204/819) who grew up next to him are famous. Persons mentioned above has been given the title, musnid / musnadî and some hadith narrations were referred to them. Hârizmî (d. 665/1267) assembled fifteen musnads in his book Câmiu mesânid'l-Imami'l-A'zam. We can divide the musnids (ascribers) in this work into three separate groups:

a. **Those who are accused with heavy djarh words:** Hasan b. Ziyâd el-Lu'luî el-Imam (d. 204/819), Abdullah el-Ustâz Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. el-Hârisî (d. 340/951), Ebu'l-Kâsım Talha b. Muhammed b. Cafer ash-Shâhidu'l-Adl (d. 380/991), Ebû Abdullah es-Simsâr Muhammed b. el-Husayn b. Muhammed b. Husr el-Belhî (d. 526/1132).

Turkish Studies

b. Tadil (authenticated) persons: Ebû Yusuf el-Kâdî Yakub b. Ibrahim el-Ensârî (d. 182/798), Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Halî el-Kelâî (d. 220/835), Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî (d. 335/946), İbnu'l-Muzaffer Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Mûsâ el-Bezzâz el-Bagdâdî (d. 379/989), Ebûbekir Muhammed b. Abdilbâkî b. Muhammed el-Adl el-Ensârî (d. 535/1141).

c. Those who are not accused with heavy djarh words but the narrations are weak: Hammâd b. Ebî Hanife (d. 176/792), Muhammed b. el-Hasan Şeybânî (d. 189/805), Ebu'l-Huseyn Omar b. el-Hasan el-Hâfız el-Ushnânî (d. 339/950), Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Curcânî (d. 365/976), Ebû Nuaym el-Isbehânî (d. 430/1038).

Therefore about those mentioned musnid holder considering that the rijal criticism is İjtihadî, faqih narrators with non-obvious djarh and the sectarian fanatic narrators should be kept separated. With solid evidence and those with heavy djarh accusations narration can not be accepted.

The narrator of *al-Mûsned* attributed to Muhammad b. Idris ash-Shafi is unknown. Even though Rebî b. Suleyman el-Muezzin el-Murâdî (d. 270/884) is reliable, his student Ebu'l-Abbâs Muhammad b. Ya'kub al-Esamm (d. 346/957) is known as mudallas and tamperin al-Musnad.

The musnad books ascriber is unknown. In this aspect, the work does not have the musnad hadith characteristic like described in the article. Shafi himself did not narrate the hadiths in his book. The deducted hadiths narrated in the sect. Musnads attributed to Zayd b Ali, Ebu Hanifa and Shafi are not personally classified and copyrighted by themselves. For this reason, during the first period of tadwin in which the sectarian fanaticism are intensive and the criteria of the djarh and tadil are not fully settled, hadiths must not be accepted without analyzing narratives and ascribers hadiths on this basis.

The narrators of al-Musnad attributed to Abdullah b. al-Mubarak (d-181/797) is authentic by djarh and tadil scholars. The samaa (hearing) between Hibbân b. Musa (d. 233/847) (his grand father) and Abdullah b. al-Mubarak is certain. Many of the Hadiths in al-Musnad is located within the Kutub sitte.

Keywords: Tadwin, Musnad, Harizmi, Critisizm, Hadith, Abu Hanife,

GİRİŞ

Bir haber söyleyeni itibariyle değer bulur. Hadisçilere göre Hz. Peygamber'den nakledilen haberin kaynağı veya kaynakları isnad adıyla önem kazanır. Hiç kuşkusuz Peygambere (s.a.s) dayandırılan sözlü veya yazılı belgenin, diğer ayet ve hadis gibi nasla uyumu aranır. Hadis âlimleri önce isnadı ardından metni tenkide yönelmiştir. Geleneksel âlimlerin nakdû'r-ricâl adıyla bize takdim etmiş oldukları râvî tenkidi, günümüz hadis çalışmalarında ihmal edilmeksizin "hadise bütüncül yaklaşım" metoduyla ele alınmalıdır.

Hadis tarihinde tedvin dönemi haberin asıl kaynağına ulaşmak için ilmî arayışın en modern çıkışı kabul edilebilir. Zira isnâd sistemi ve değerlendirme ölçütleri "rivâyet asrında" en önemli etkindir. Aynı dönemlerde mezheplerin çıkışı hadislere yeni bir bakış açısıdır. Çünkü mezhepler

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

farklı düşüncelere kapı aralamak ve güncel problemlere bir açılım getirmekle dikkat çeker. Hadîs usûlünde uzunca bir zaman metot bilgisi arayışı birçok ulemâ tarafından dikkatle takip edilmiştir. Ancak İslam toplumu, hadisleri ele alırken ilmî olarak üretken olup yeni çığırlara yelken açtığı devirleri idrak etmekle birlikte sıradan eleştiri ile yetinip tenkid/nakd anlamında nice durgun zamanlar da yaşamıştır.

Hadîs âlimlerinin haberin kaynağına isnâd etmek maksadıyla en doğru rivâyeti, kesintisiz (muttasıl) tespit etmelerinin adıdır isnâd. Müsned ise kesintisiz bir isnâd ile nakledilen hadislerdir. Isnâda dair ilk çalışmalar ile râvîlerin özelliklerine dair bilgilerin net olarak ortaya çıkması uzun bir süreç ve tecrübe gerektirmiştir. Hicrî II. Asrın başları bu anlamda çok sıkıntılı doğumlara sahne olmuştur. İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741) ile başlatılan ilk isnâd çalışmaları Zeyd b. Ali (ö. 122/739), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik b. Enes'le (ö. 179/795), eş-Şâfiî (ö. 204/819) ile yükselişe geçmiştir.

Bu makalede Ebû Hanîfe başta olmak üzere başlatılan ilk dönem müsned hadis çalışmaları ve ilk müsnidlere isnâd edilerek oluşturulan meşhur hadis metinleri yani ilk müsnedler isnâdları yönüyle tenkide tâbî tutulacaktır. Bildiğimiz kadarıyla bu bağlamda güncel bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle makalede ilk müsned özelliği taşıyan kaynaklar esas alınmıştır. Bilindiği üzere ilk müsned hadis mecmualarının isnadı hicrî ikinci yüzyılda başlar. Hicrî yedinci asırdaki Hârizmî'nin (ö. 665/1267) *Câmiu'l-mesânîd*'i ile bu müsned eserler önemli bir ivme kazanır. Hatta söz konusu eserler, şerh çalışmaları ile Hârizmî ve ondan sonraki yıllarda da kabul görmeye devam eder. Halbûki Hârizmî'ye kadar altı asır süren müsned hadis elde etme gayretleri râvî tenkidi bağlamında sonuçlanmış bulunuyordu. Ne varki bazı mezhep mensupları aynı mezhebe bağlı müsnidleri tenkide tâbî tutma ihtiyacı hissetmemiş ve üzerinde durmamıştır. Hadis alanındaki bir eserin önce isnadının daha sonra metninin tenkide tâbî tutulması hadisçilerin alışageldikleri bir uygulamasıdır. Bu sebeple ilk müsned türü eserler rical tenkidi yönüyle üzerinde incelenmeli ve ardınları ahkâmı itibarıyla metinleri/hadisleri tahlil edilmelidir.

Bu çalışmada gerek Zeydîler gerekse Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki ilk müsned hadis derleme faaliyetlerinin, mezhep taassubu çerçevesinde hadis râvîleriyle (müsnid-müsnedî) öne çıkartıldığı ortaya konulacaktır. Ardından söz konusu müsnidler hakkında güvenilir hadis âlimlerinin tenkitleri tahlil edilecektir. Tespit edilen veriler ricâl tenkidi yapılarak müsnid vasfını hâiz râvîlerin güvenilirliği üzerinde durulacaktır. Bu yönüyle makalenin ana hedefi gerek ilk dönem Zeydîlerin, Hanefîlerin ve Şâfiîlerin önemle rivayetine değer verdikleri ilk müsnedlere ve gerekse ehl-i ilmin çalışmalarında dayanak gösterdiği ve tasnifiyle ilim dünyasında şöret bulan Hârizmî'nin *Câmiu'l-mesânîd*'ini râvî bilgisi yönüyle incelemektir. Bu bağlamda araştırmamızla ilgili güncel çalışmalar tespit edemediğimiz için hadis ilminin erken devir kaynakları esas alınmış ve makalenin güncel çalışmalara ışık tutması hedeflenmiştir. Bu yüzden yukarıda adı geçen ve üç mezhep imamına isnad edilen müsned ile *Câmiu'l-mesânîd* ricâl ilmî yönüyle incelenmiştir.

Öncelikle konuyu tedvin döneminde müsned hadis ile neyin kast edildiğine kısaca değinmek ve ardından söz konusu müsned türü çalışmalardaki mezhep taassubuna dikkat çekmek isteriz.

1) TEDVİN DÖNEMİNDE MÜSNED HADİS

Sahifelere yazılmak suretiyle sahâbe devrinde kayıt altına alınan hadisler Hz. Peygamberin (s.a.s) ahirete irtihalini takip eden ilk yıllarda daha ziyade şifâhî yollarla nakledilmiştir. Tâbiûn neslinin büyük âlimleri, hadis yazma faaliyetlerine “Tedvîn” maksadıyla Emevî halifesi Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 101/720) halifelik yıllarının sonuna doğru (98/717- 101/720) resmen öncülük etmiştir. Halife, Medine'de ikamet eden ve Hz. Âmine'nin soyundan gelen İbn Şihab ez-Zühri'yi (ö. 124/742) Mekke, Şam gibi çeşitli bölgelere hadis tedvîn etmek üzere görevlendirmiştir. (Halîfî, 1989, I, 189; İbn Hallikân, 1971, IV, 177, 178).

İbn Şihab'ın tedvînle görevlendirildiği tarih, hadîs rivayetinde önemli bir başlangıçtır. Zira Hz. Peygambere (s.a.s) isnâd edilen ve “*Müsned*” adını taşıyan ilk çalışmalar, İbn Şihab ez-Zührî başta olmak üzere sahâbeyi gören büyük tâbiûn nesline dayandırılmakla değer kazanır. Kaynaklar ilk tedvîn yıllarında “*Müsned Hadîsin*”, hadîsi Hz. Peygamberden (s.a.s) aktaran ilk râvî sahâbî ile senesinde yer alan son râvîsi arasında kopukluk olmaksızın muttasıl olarak rivayet edilmesi (sahih hadîs anlamında kullanıldığına işaret eder. (İbnu's-Salâh, 1986, s. 11, 79; Ebnâsî, 1998, s. 66; Irâkî, 1969, s. 20). Sonraki dönemlerde hadîs rivâyet eden veya müsned özellikteki hadîsleri bir mecmûada toplayan hadîs râvîsine “*Müsnid* veya *Müsnedî* veyahut *Râvî'l-Müsned*” adıyla yer verildiği yine dikkat çekecektir. (Süyûtî, ts, II, 908). “*Bağdat Müsnidi*”, “*Kendi Devrinin Müsnidi*” vb. sıfatlarla anılan pek çok ilk dönem hadîs âlimi vardır. (Mesela bkz. Zehebî, 1985, X, 459 (152); XVI, 63 (44). Bu makalede özelliği “*Müsnid*” olan pek çok hadis âliminin adı zikredilecektir. İlk dönem bazı râvîler hakkında kullanılan bu sıfat, tasnif döneminde ale'r-ricâl sistemle sahâbe adına göre rivayetlerin bir kitapta derlenip toplanacağı “*Müsned*” çalışmalarda ise daha yaygın bilinen anlamıyla şöhret bulmuştur.

Tedvîn faaliyetinde Hz. Peygambere (s.a.s) isnâd edilen haberin güvenilirliği, muhaddisin güvenilir olması ilkesinin aranmasıyla eşzamanlıdır. Isnâdın dolayısıyla râvînin güvenilirliği konusunda ilk soruşturmayı başlatan âlimler Şa'bî (ö. 104/722), A'meş (ö. 148/765), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) gibi muhaddislerdir. (Hatîb, 1983, II, 201; İbnu's-Salâh, 1986, s. 388; Irâkî, 1969, s. 440). Ancak kaynaklar senette râvînin tevsik edilmesi gerektiğine daha ziyade Muhammed b. Sîrin'in (ö. 110/729) öncülük ettiğini zikreder. (İbn Ebû Hâtim, 1952, I, 20; VIII, 74; İbn Receb el-Hanbelî, 1987, I, 355). Zira İbn Sîrin'in, isnâdın ne zaman sorulmaya başlandığını Müslümanlar arasında çıkan fitneye bağlamaktadır. (Râmehürmüzî, 1984, s. 208; Hatîb, ts, s. 122; Sem'ânî, 1981, s. 5; İbn Receb el-Hanbelî, 1987, s. 254). Hatta bu yüzden İbn Şihab ez-Zührî'nin isnadında olduğu müsned hadîs, bazı âlimlere göre en güzel sened ve hadîsler arasında kabul edilmiştir. (Ahmed b. Hanbel, 2001, III, 89 (4319); İbn Adî, 1997, I, 139; İbn Receb el-Hanbelî, 1987, I, 450). Ancak bu görüş, İbnu's-Salah'a göre İshak b. Râhûye'nin şahsî fikridir. En güzel/güçlü sened yani esahhu'l-esânîd hakkında hadîs imamlarının görüşlerinde tam bir ittifak olmamıştır. Pek çok âlim, esahhu'l-esânîdi farklı kabul etmiştir. (İbnu's-Salâh, 1986, s. 15).

Sahâbe fitne gördüğü her hâdisе sonucunda kendilerinden sonra gelen tabiûn neslinden en güvendikleri kişilere Hz. Peygamberin (s.a.s) hadîslerini emanet edebilme gayreti içinde olmuştur. Bu süreç ehli-sünnet ile ehli bid'at'ın tamamen ayrışmasını sağlar. Zira her fitne, isnâd soruşturmasını zorunlu kılmıştır. Fitnelerin ardından çıkan siyasi grupların hadîs uydurması, âlimlerin hadîsin kaynağını araştırmaya yönelik gayretlerini arttırmış, bunun sonucunda isnâdın güvenilirliğinde râvîlerin kimlik bilgilerini öğrenmek kaçınılmaz olmuştur.

Gerek sahâbe gerekse tabiûn dönemi hadîs râvîleri, rivâyetleri en kabul edilebilir şekliyle almak ve nakletmek durumundadır. Sahâbe'nin Hz. Peygamberden (s.a.s) rivâyeti merfu, mevkuf vb. isimlerle tanımlanırken, tabiûnun ve sonrakilerin rivâyeti tahammulü'l-hadîs adıyla geliştirilen ve muhaddisler tarafından sistematik hale getirilen hadîs alma ve rivâyet etme usûlleriyle değer kazanmıştır. (İbnu's-Salâh, 1986, s. 165; İbn Cemâ'a, 1986, s. 79; Irâkî, 1969, s. 191).

II) MÜSNED HADİS ÇALIŞMALARI VE MEZHEP FAKTÖRÜ

Sahâbe, rivâyetlerinde âdil görüldüğünden kendi aralarında hadîs naklederken senet aranmamıştır. Ancak tâbiûn nesli için bu durum aynı değildir. Tâbiûnun hem sahâbeden hem de kendi aralarında rivâyetinde bulunurken kimden aldıklarını açıklamaları güvenilirlikleri bakımından önemlidir. Fitne kabul edilen hâdiseler sonunda müsned ve muttasıl rivâyetlerin değeri daha fazla artmış, siyasî baskılar zaman zaman isnâdı ve ittisali yok edecek faaliyetlere sebebiyet verebilmiştir. Kimi tâbiûn nesli râvîlerinin, hadîs aldıkları sahâbîlerin isimlerini gizleme ihtiyacı hissettikleri bile

görülmüştür. Nitekim Hasan el-Basrî, zalim lakaplı Emevî Valisi el-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin (ö. 95/714) zulmünden çekindiği için sahabî râvî Hz. Ali'nin (r.a) adını isnâdda atlayarak hadisleri rivayet ettiği bilinmektedir. (Mizzî, 1980, VI, 124; Aynî, 2006, I, 211; Hazrecî, 1995, s. 77). Hasan el-Basrî'yi (ö. 110/728) bu davranışı nedeniyle müdellis sayanlar (Zehebî, 1995, IV, 563 (223); İbn Hacer, 2002, IX, 282 (509) hatta İbn Şihâb ez-Zührî gibi tercih etmeyen âlimler de vardır. (İbn Receb el-Hanbelî, 1987, I, 539, 552, 556; Ebnâsî, 1998, s. 229). Onun için hadisin mürsel mi yoksa müsned mi olduğunu anlamak ve buna göre rivâyette bulunmak, tâbiûn hadîs âlimlerinin önemli faaliyetleri arasında yer almıştır. Zira bir rivâyet mürsel olarak nakledilirken, müsned rivâyet edilmiş de olabilir. Buharî ile Müslim'in "Sahih"lerine *el-Müsned* adını vermeleri de isnâdı muttasıl hadîs metinleri anlamındadır; mürsel, munkatî', mu'dal, maktu' haberlerden farklı olduğunu ifade eder. (Hâkim, 1977, s. 17, 18). Zira mürsel hadîs; hadîs âlimlerinin çoğunluğuna, Şâfiîlere ve usûlcülere göre zayıf haber kabul edilmiştir. Ancak Hanefî ve Mâlikî ulemâsı gerekli şartları taşıdığı mürseli sahih kabul etmektedir. (Suyûtî, ts, I, 222). Müsned hadîsin diğerlerinden ayırt edilebilmesi ve aradaki teâruzun giderilmesi râvîlerin kimden ve nasıl rivâyette bulunduklarının araştırılması ile mümkündür. Bu durum, râvînin cerh ve ta'dîli ile alakalıdır. Isnâdı Hz. Peygambere (s.a.s) sahih olarak ulaşan rivâyet muttasıl hadîs yani "Müsned Hadîs" anlamında olup tercih edilir.

Bu bağlamda hicrî birinci asrın sonuna doğru etkin olan şifâhî rivâyet faaliyetleri ile tedvin çalışmalarında, müsned hadîs özelliğini taşıdığı için *el-Müsned* adını alan ilk hadîs kitapları değer kazanmıştır. Müsned adını taşıyan bu eserlerde, rivâyetlerin isnâd edildiği mezhep/ekol oluşturan âlimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu eserler, mezhep imamlarının bizzat telif ettiği kitaplar değildir. Ancak kendilerine isnâd edilmiş hadîslerden oluşan hadîs derlemeleridir. Müellifleri tarafından meydana getirilen ve sahabî râvîlerin adlarına göre tertip edilen Ebû Davud et-Tayâlisî (ö. 204/819) ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned* çalışmalarından farklıdır. (İrâkî, 1969, s. 56; İbn Hacer, 1996, I, 236; Süyûtî, ts, I, 190).

Mezhep taassubu ile nakledilen söz konusu müsnedler özellikle tedvin döneminde Zeydîler, Hanefîler ve Şâfiîler tarafından önemsenmiştir. Aşağıda bu bağlamda rivâyet edilen eserler râvîleri itibarıyla analiz edilecektir.

A. MEZHEP TAASSUBUYLA RİVAYET EDİLENLER

İlk dönem müsned türü eserlerin isnâdında belirli bir muhaddis olmakla beraber bu zatın fakih kimliği dikkat çeker. Bunun nedeni hadislerle örülü bir fıkıh anlayışının örfteki uygulama şekline duyulan ihtiyaç olmalıdır. Makalede konu edindiğimiz *Müsnedler* bu yönüyle fıkıh mezhep imamlarıyla ilgilidir. Zeydî, Hanefî ve Şâfiî mezhebinde mezhep imamlarına isnâd edilerek "*Müsned*" adıyla meşhur olmuş üç önemli eser, müsnedlerin vefat tarihlerine göre aşağıda incelenmiştir:

1. ZEYDİYE MEZHEBİ: Zeyd b. Ali (ö. 122/739) / *el-Müsned*

Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali, kütüb-i sitte râvîlerinden olup büyük dedesi Hz. Ali'ye (r.a) isnâd etmiş olduğu rivayetleri bulunan bir muhaddistir. (Zehebî, 1995, V, 389 (178); İbn Hacer, 1909, III, 419 (769); Tirmizi, Hac, 54; İbn Mâce Menâsık, 55). Devrin büyük âlimlerinden olup, Kûfe'de şehit edilmiştir. "Zeyd eş-Şehîd" lakabıyla anılır. Mu'tezile'nin imamı Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile tanışıp düşüncelerini kendisinden öğrenmiş, Ehli beyt hakkında münâzaralar yapmıştır. (Şehristânî, 1968, I, 156). Günümüzde Irâk, Horasan ve Yemen'de bu mezhebe müntesip olanlar hala mevcuttur. Ancak ulema Zeydiyye'yi tek bir mezhep olarak kabul etmez. (Ebû Zehra, 2005, s. 20).

Zeyd b. Ali, Irâk ve Medine'deki muâsır âlimlerin görüşlerini dikkate alarak çevresindeki talebelerine ders okutmuş; Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Nâfi' (ö. 117/735) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi âlimlerin fıkıh öğretilerine yakın bir metot takip ederek sika râvîlerden rivâyette

bulunmakla tanınmıştır. Babası, Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidîn (ö. 94/712) Kerbelâ faciasından kurtulan tek Hüseyin evladıdır. Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi ilimde Kûfe fakihlerinin şeyhidir. Sika bir hadîs râvîsidir. (Zehebî, 1985, V, 389; Ebû Zehra, 2005, s. 38, 73).

“Zeyd b. Ali, gerek siyasal-ekonomik düşünceleri gerekse fikhî görüşleri açısından Sünnî çizgiye yakın bir âlimdir. Özellikle Şîa'nın hassas olduğu, Şîî-Sünnî ayrışmasının ana noktalarını teşkil eden hususlarda İmâmiyye ve İsmâiliyye Şîası'na muhaliftir.” (Köse, 2015, C. XXXIV, s. 315). Zeyd b. Ali'nin görüşlerini ihtiva eden Zeydiyye mezhebinin temel kitabı *el-Mecmû'*, aynı zamanda ona isnâd edilen hadislerden oluşur ve *el-Müsned* adıyla tanınır. Bu eserin basımı, İtalyanca notlarla birlikte Eugenio Griffini tarafından Milano (1919); Kahire (1922) ve Beyrut'ta (1966) yapılmıştır. Ayrıca *Müsnedü'l-İmâm Zeyd* adıyla Beyrut'ta, Abdülazîz el-Bağdâdî tarafından 1966 ve 1981 yıllarında ayrıca yayımlanmıştır. Zeyd b. Ali'den Zührî, A'meş, Şu'be, Abdurrahman b. el-Hâris b. Abdillâh b. Ayyâş b. Ebî Rebîa, Bessâm es-Sayrafî, Abdurrahman b. Ebî'z-Zinâd gibi birçok tanınmış muhaddis rivayette bulunmuştur. (İbn Sa'd, 1990, V, 250 (988); İbn Hacer, 1909, III, 419 (769). Basra'daki karışıklıklar nedeniyle vefatından yaklaşık bir yıl önce Zeyd b. Ali, Kûfe'ye hicret etmeyi planlamış, nihayet bu şehirde Emevî halifesi Hişam b. Abdilmelik (ö. 125/743) tarafından şehit edilmiştir. Ardından oğlu Yahya, Horasan Cûzcân'da, onun oğlu Muhammed Medine'de şehit edildiği yıllarda Zeydiyye mezhebinin öğretileri henüz tertip edilmemiş haldedir. Zeydîler Cârudiyye, Süleymâniyye ve Bütriyye adıyla üç ayrı gruba ayrılır. (Şehristânî, 1968, I, 156-157; Tehânevî, 1996, I, 309).

Zeyd b. Ali'ye nibet edilen *el-Müsned*'i (*el-Mecmû'*) bir araya getirip cem eden Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîfî, Şîa içinde Zeydiyye mezhebi hadîs imamlarından naklettiği mezkûr eserle tanınmıştır. (Şehristânî, 1968, I, 156). Derlediği *el-Müsned*, Zeyd b. Ali'nin yapmış olduğu sohbetlerden oluşur. Ancak Zeydiyye mensupları Ebû Hâlid'in rivayetlerini üstün tutup benimsemiştir. Zeyd b. Ali'nin bu esere nisbeti, talebelerine imlâ ettirip ettirmediği veya tertibinin nasıl olduğu ihtilaflıdır. Şîî kaynaklar Ebû Hâlid'in, Zeyd b. Ali Kûfe'ye gitmeden önce Medine'de beş yıl beraber olduğunu söylemektedir. (San'ânî, 1928, s. 26, 28). Gerek *el-Müsned* gerekse *el-Mecmû'* iki ayrı mecmûa kabul edildiğinde bile bu eserlerdeki rivâyetlerinde Ebû Hâlid, hadîsleri tahdis siygasıyla yani «حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ», «قَالَ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ» şeklinde naklettiği görülür. Bu durum Ebû Halid'in, Zeyd b. Ali yanında hadîs ve fıkha dair işittiklerini derleyip bir araya getirdiğini gösterir. Ancak Sünnî kaynaklara göre her ikisinin birlikte olduğu süreç çok daha azdır. Bu bakımdan Ebû Hâlid'in, Zeyd b. Ali ile mülakatı ve semai olup olmadığı dikkate alındığında kitabın tamamının Zeyd b. Ali'ye kat'î nisbeti tartışmalıdır. (Ebu Zehra, 2005, s. 236-241; Accâc, 1980, s. 369).

el-Müsned içindeki rivâyetler, ehli beyte isnâd edilmiş olup çoğu sahih kabul edilen sünnî hadîs kitaplarına muhaliftir. (Ebu Zehra, 2005, s. 19). Şîî kaynaklara göre Abdülazîz b. İshak el-Bağdâdî'nin cem ettiği ve Ebû Hâlid aracılığıyla Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *el-Müsned* içinde 228 merfu olduğu iddia edilen hadîs bulunmaktadır. Bu eser, 1201/1786 yılında İbnü'd-Deylemî el-Hüseyin b. Yahya b. İbrahim (ö. 1249/1833) tarafından fıkıh bablarına göre tertip etmiştir. (Bağdâdî, ts. S. 11). Sünnî kaynaklar İbnü'd-Deylemî'nin Zeydiyye'ye mensup bir fakih olduğunu söylemekle iktifâ ederken, *el-Müsned*'e dair bir çalışması bulunduğu bilgisine yer vermez. (Ziriklî, 2002, II, 262). Yemen'de Zeydîliğe ve sünnî hadîs ilmine dair çalışmaları ile dikkat çeken Şevkânî (ö. 1250/1834) bu zat ile aralarında bir ünsiyet olduğunu, ikisi arasında *el-Mecmû'*un fikhî konularında birçok ilmî münazara ve mübâhase bulunduğunu ifade etmekte ancak *el-Müsned*'e dair çalışmasından bahsetmemektedir. (Şevkânî, ts, I, 232 (155)).

Kendisinden yirmi sekiz yıl sonra vefat eden Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşleri tedvîn edilmediği halde, Zeyd b. Ali'nin mezhebine ait fikhın, henüz hadîslerin tedvîn dönemi devam ettiği süreçte cem edilmesi düşündürücüdür. Kaldı ki Zeyd b. Ali, Kûfe'de şehid edildikten sonra Emevî

zulmünden dolayı onun ilim meclisi dağıtılmış ve sevenleri zulme maruz bırakılmıştır. (Ebû Zehra, 2005, s. 236-239). Öte yandan tedvîn döneminde birçok eser henüz tamamlanmamışken Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen haberlerin ilk tedvîn eseri olduğunu savunmak ve hadisleri ehli beyte isnâd etmek, mezhep mensuplarının taassupla davrandıklarını gösteren özelliklerden kabul edilir. (Ebû Zehra, 2005, s. 240). *el-Müsned*'in râvîsi Ebû Halid, Hâşimî olduğu iddia edilse de sünnî kaynaklara göre Kûfe'deki Hâşimoğullarının azatlısı kölesidir. (Ebû Zehra, 2005, s. 241). Zeydiyye ile İmâmiyye arasındaki devrin fikhî ihtilafı, rivâyetlerin Ebû Hâlid'e nisbet edilmesine etki etmiştir. Zeydiyye'ye göre Ebû Hâlid mevsûk iken, İmâmiyye'ye göre mecruh kabul edilir. (Ebû Zehra, 2005, s. 243-247).

Ehlisünnet hadîs imamlarına göre Ebû Hâlid, kaynaklarda “el-Hâşimî” nisbesiyle anılmaz. Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Yahya b. Maîn (ö. 233/848), İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Zûr'a (ö. 264/878), Ebû Davud, (ö. 275/889), Ukaylî (ö. 322/934), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Darekutnî (ö. 385/995), Berkânî (ö. 425/1034) onu “metrûkû'l-hadîs, münkeru'l-hadîs, kezzâb, kaderî, gayr-i sika, müdellis, lâ yu'menu bih, zâhibü'l-hadîs” gibi ağır cerh lafızlarıyla tanıtır. (İbn Ebû Hâtim, 1952, VI, 230 (1277); İbn Adî, 1997, VI, 217 (1289); Zehebî, 1963, III, 257 (6359); İbn Hacer, 1909, II, 277). Sünnî kaynaklar Ebû Hâlid'in ölüm tarihini vermez ancak Şîî kaynaklar onun 150/767 yılında vefat ettiğini söyler. (Bağdadî, ts, s. 11; San'ânî, 1928, s. 26).

Netice itibariyle Zeyd b. Ali'ye nisabet edilen *el-Müsned*'in (veya diğer adıyla *el-Mecmû*'un) aidiyetinde kat'î bir dayanak yoktur. Bu yüzden isnâdı güvenilir değildir. Râvî Ebû Hâlid, sünnî kaynaklara göre kendini mezhep taraftarı olarak takdim etmiş ve Ehlibeyt üzerinden hadîs uydurmakla tanınmıştır.

2. HANEFÎ MEZHEBİ: Ebû Hanîfe (ö. 150/767) / *el-Müsned*

Zeyd b. Ali'nin fıkıh ve hadîs derslerinden derlenip cem edilen mezkûr eseri gibi Ebû Hanîfe'nin ders halkalarında nakletmiş olduğu rivayetler de *el-Müsned* adıyla bir araya getirilmiştir. Her iki âlimin yaşadığı dönemde Basra Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile ve Şîa gibi itikâdî açıdan çok farklı grupların merkezi konumundadır. Ebû Hanîfe Kûfe'den Basra'ya ilmî münazaralar için sık sık gidip gelmekte, Zeyd b. Ali'yi (ö. 122/739) gördüğünü ve kendisinden daha fakih kimseyi, daha iyi cevap vereni tanımadığını söylemektedir.” (Ebû Zehra, 2005, s. 43; Makrizî, 1997, IV, 317). Ebû Zehra'ya (ö. 1394/1974) göre Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali'nin yanında iki yıl ilim tahsil etmiştir. (Ebû Zehra, 2005, s. 73). Ancak Ebû Hanîfe'nin, Zeyd b. Ali'den rivayette bulunduğu dair bilgiye makalede başvurduğumuz kaynaklarda biz ulaşamadık.

Kaynaklara göre Ebû Hanîfe Kûfe'de fıkıh ve hadîs merkezli ilim meclisleri kurmuş ve devam ettirmiştir. Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) gibi birçok âlim kendisinden istifade etmiştir. (Hatîb, 2002, XV, 444 (7249); Zehebî, 1998, I, 127 (163); İbn Hacer, 1909, X, 449 (817). Bunlar arasında Züfer, Muhammed b. Hasan ile Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerini kayıt altına almakta ancak İmam rivâyetlerinin yazılmasını istememektedir. (Dûrî, 1979, III, 504 (2461); Hatîb, 2002, XV, 544 (7249).

Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin ilim meclislerinde bizzat kaleme aldığı, okuttuğu veya talebelerinden birinin onun adına rivayetlerini imlâ ettirdiği *el-Müsned* adını taşıyan bir kitabı yoktur. Ancak “*el-Müsned*, Ebû Hanîfe'ye ait rivâyetlerin toplanmasında veya tasnifinde etkin rol oynayan şahısların adlarıyla anılmıştır. Bu eserlerin ortaya çıkmasında, mezhep taassubu yüzünden onun hadîs bilmediği, bilse de rivayette bulunmadığı veya hadîs rivayetine karşı olduğu şeklindeki iddialar etkili olmuştur. Ayrıca Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) hadîse dair eserlerinin bulunması, Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin talebelerini ve mezhep mensuplarını imamlarının rivayetlerini bir araya getirmeye sevketmiştir. (Hatiboğlu, 2006-1, C. XXXII, s. 102).

Nitekim bazı mütekaddimûn devri hadîs ulemâsı Ebû Hanîfe'yi ehli re'y taraftarı olduğundan hadîs ilminde zayıf olmakla tavsif etmiştir. (Dûrî, 1979, I, 79; III, 480, 504; İbn Sa'd, 1990, VII, 233 (3453); Buhârî, ts, VIII, 81 (2253); İbn Ebû Hâtim, 1952, VIII, 449 (2062); İbn Adî, 1997, VIII, 235 (1954). Ancak İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) "Ehli hadîsin Ebû Hanîfe'yi şiddetle tenkit etmelerinin sebebi re'y ve kıyası tercih etmesidir. Oysa hadîs ehli, hadîsleri sadece isnâdının sahih olup olmasına göre değerlendiriyor ve tevil yoluna başvurmuyorlardı." ifadesinden de anlaşılacağı üzere bunun sebebi tedvîn döneminde hadîs rivâyetinin ilim ehli arasında kabul görmesidir. (İbn Abdilberr, 1994, II, 1079 (2104). Ebû Hanîfe'nin, yaşadığı devrin hadîşçileri arasında yaygın olan rivâyet usûlüne göre hadîs tahdis meclisi oluşturmadığı açıktır. Ancak ayet ve hadîslerin zaman içinde pek çok hâdis karşısında te'vilinin kaçınılmaz oluşu ve fıkıh ile hadîs ilminin metotlarını geliştirmesi sonucunda müteahhirûn âlimleri Ebû Hanîfe'yi sika bir imam kabul etmiştir. (Zehebî, 1998, I, 127 (163); İbn Hacer, 1909, X, 449 (817). Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1371/1952) dediği gibi Ebû Hanîfe hadîslere gereksiz yere muhalefet etmemiş bilakis kat'i bir delil oluşturmadığında verdiği hükümle ictihad etmiştir. (Ali el-Kârî, 1985, (muhakkik girişi) s.3; Kevserî, 1998, s. 223-225).

Muhammed b. Hasan ve Ebû Yusuf'ün "*el-Âsâr*" adını verdikleri derlemeler Ebû Hanîfe'den nakledilen merfû, mevkuf ve maktû rivayetleri içermektedir. Bunların Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *el-Müsned* ile aynı olup olmadığı tartışmalıdır. Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'i birçok defa cemedilmiş veya fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. (Hatiboğlu, 2006-2, C. XXXII, s. 102). Bunlar arasında en meşhur olanı Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud Hârizmî'ye (ö. 665/1267) ait olan *Câmiu mesânid'l-İmami'l-A'zam* adlı eserdir. Makalede üzerinde durduğumuz *Müsned* türü eserlerde mezhep faktörünün etkisinin bu çalışma ile devam ettiği anlaşılır. Nitekim müellif eserin mukaddimesinde Şam'da bir grup cahilin, Ebû Hanîfe'nin hadîs rivâyetine dair bilgisinin az olduğunu iddia ettikleri ve bu yüzden onu tahkir ve tezyif ettiklerini söylemektedir. Hârizmî, Mâlik'in *el-Muvatta*'ı ve Şâfiî'nin *el-Müsned*'ini delil getirerek mezhebin daha şöret bulduğunu bu nedenle dinî duygusu ve Hanefî mezhebine intisabının gereği olarak, Ebû Hanîfe'ye isnâd edilen müsnedleri bir araya getirmek niyetiyle yola çıktığını ifade etmektedir.

Hârizmî'ye göre Ebû Hanîfe'nin hadîşçilik yönünü savunanların ilki İmam Muhammed'in (ö. 189/805) talebesi, devrin ilmî tartışmalarında önemli rol oynayan ve kadılık vazifesini üstlenen İsa b. Ebân (ö. 221/836)'dır. Hârizmî, Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) hocası Saymerî'yi (ö. 436/1045) kaynak göstererek İsa b. Ebân'ın *el-Hucetü's-sağîra* adlı bir kitapçık hazırladığını, bu çalışmada haberlerin nakledilmesi ve kabulü ile ilgili yolları izah ettiğini, teâruz halindeki hadîslerde nasıl yol takip edileceğini açıkladığını anlatır. Zira İsa b. Ebân, Abbâsî Halifesi Me'mûn (198/813- 218/833) devrinin önemli kâdisidir. Kâdıkudât İbn Eb'i-Duâd'ın (ö. 240/854) yönlendirmesiyle Halife, 212/827 yılında bir emirnâme ile Mu'tezile'nin temel ilkelerinden Halku'l-Kur'an prensibini halka dayatmıştır. 218/833 yılında Halife, uygulamaların dozunu daha da arttırarak âlimlerin bu konuda sorgulanması isteğiyle bir de ferman yayınlamıştır. Pek çok âlim bu uygulama sonunda Kur'an'ın mahlûk olduğunu sözle de olsa kabullenmek zorunda bırakılmıştır. (Bozkurt, 2004, C. XXIX, s. 103). Bu süreçte İsa b. Ebân hazırladığı kitapçıkta Ebû Hanîfe'nin iddia ettiği delillere ve görüşlere dayanak oluşturan hadîsleri seçerek bölümler halinde örnekler vermiş, Ebû Hanîfe'yi ve ashabını destekleyen haberler ve kıyaslarla üzerinde tartışılan konuları açıklamış ve Hanefî mezhebini savunmuştur. Halife Me'mûn (198/813-218/833) bu kitapçığı okuyunca çok etkilenmiş; Ebû Hanîfe ile ashabı hakkındaki ithamlarında daha temkinli davranma zorunluluğu hissetmiştir. (Saymerî, 1985, s. 147, 148; Hatîb, 2002, XII, 479 (5803); Hârizmî, 1917, I, 4,6; Hacı Halife, 1941, I, 631; Ziriklî, 2002, V, 100).

Câmiu'l-mesânid'inde eserlerini bir araya getirdiği on beş *el-Müsned* sahibi âlim, Hârizmî'nin kitabındaki sıralama dikkate alınarak aşağıda sıralanmıştır. (Bkz. Hârizmî, 1917, I, 4-5, 168, 171, 242, 277). Bunlar arasında Hârizmî, İmam Muhammed'e ait hem *el-Âsâr* hem de *el-*

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

Müsned' adlı iki eseri ayrı ayrı zikretmektedir. (Hârizmî, 1917, I, 6). Bu bakımdan aşağıda söz konusu on dört müsned hakkında ricâl kaynakları taranmış ve haklarında bir değerlendirme yapılmıştır. Aşağıdaki bölümde mezkûr müsnedler, cerh ve ta'dîl yönüyle incelenmek suretiyle hangisi veya hangilerinin daha güvenilir olup olmadığı tespit edilmiş ve bir sonuca varılmıştır.

1.1. Abdullah el-Üstâz Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. el-Hârisî (ö. 340/951)

Mâverâünnehir bölgesi hadîs râvîlerinden olup Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned'*ini ve menakıbını cem etmekle tanınır. Kelabâzî, Buhârî nisbeleriyle bilinir ve 82 yaşında vefat etmiştir. (Zehebî, 1998, III, 49 (831); İbn Nâsirüddin, 1993, VII, 348; Sehâvî, 1999, III, 1255).

Hâkim Nisâbü'rî'ye göre Abdullah Üstâz, sika râvîlerden münker ve teferrüd eden rivayetler nakleden biridir. (Zehebî, 2003, VII, 737). En çok rivâyeti de Ebû Abdullâh İbn Mende'ye (ö. 395/1005) isnâd etmektedir. (Zehebî, 1963, II, 496 (4571). Hatîb Bağdadî hakkında "lâyuhteccü bihi =Hadîsiyle delil getirilmez" hükmünü vermiş, Ebû Zür'a onu zayıf kabul etmiştir. (Hatîb, 2002, XI, 349 (5215); Safedî, 2000, XVII, 261). Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) verdiği bilgilere göre Abdullah el-Üstâz, "Buhara'nın köylerinden Sebezmun'a nisbetle Sebezmûnî olarak bilinir. Naklettiği haberlerde mevsuk görülmez. Şîî olmakla bilinen İbn Ukde (ö. 332/944) ve "*Ahkâmu'l-Kur'ân*" müellifi ehli re'y imamlarından Ali b. Musa el-Kummî (ö. 350/961) [Biyografisi için bkz. İbn Kutluboğa, 1992, I, 206 (164)] ile Horasanlı hadîs hafızı olup münker, ferd rivayetler nakletmekle maruf Ebûbekir el-Münkedirî'den (ö. 314/926) nakillerde bulunmuştur." (Sem'ânî, 1962, I, 196 (128); VII, 57 (2030). Abdullah Üstâz, İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1200) göre yalancıdır hatta bazılarının göre metin ve senedi birbirine takdim ederek hadîs uydurur ve leyyin olarak tanınır. (Zehebî, 1963, II, 496 (4571). Zehebî (ö. 748/1348) onu Ebû Hanîfe'ye ait bir müsned tertip etmekle ve söylemediği haberleri atfetmekle tavsif eder. (Zehebî, 1985, XV, 424 (237).

İbnü't-Türkmânî'nin naklettiğine göre Abdullah el-Üstâz, *el-Müsned'*inde Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd Râzî> Süleyman İbn Şâzekûnî> Süfyan b. Uyeyne tarikiyle el-Evzâî ile Ebû Hanîfe'nin bir araya geldiğini, ref'u'l-yedeyn= namazda ellerini kaldırarak tekbir almaya dair Resûlullah'a (s.a.s) isnâd edilen hadîsler hakkında tartışıklarını tahdis etmektedir. (İbnü't-Türkmânî, 1898, II, 82; Zebîdî, 1879, I, 43). Abdullah el-Üstâz naklettiği bu haberi hocası Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd Râzî'den (ö. 313/925) sema yoluyla aldığını söyler. Bu zat Zehebî'ye göre zayıf, Dârekutnî'nin kanaatine göre metrûkü'l-hadîs vasfıyla anılan biridir. (Zehebî, 1985, XIV, 458 (250); Dârekutnî, 1983, III, 131 (487). Hatîb Bağdadî onun muammerûn arasında olduğunu ve zayıf gördükleri için ilim ehlinin kendisinden nakilde bulunmaktan çekindiğini zikreder. Kendilerine yetişmediği kimselerden hadîs almakla tanınır. Berkânî (ö. 425/1034) onu bi'se'r-racûl lafzıyla cerh etmiştir. (Hatîb, 2002, II, 297 (336). Eserinde tüm bu bilgilere yer veren İbn Hacer, Abdullah el-Üstâz hakkında Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (ö. 446/1055) nihâi kararının "onun tedlis yaptığı" yönünde olduğunu zikreder. (İbn Hacer, 2002, IV, 579 (4430). Abdullah el-Üstâz'ın kendisinden hadîs aldığı hocası Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd Râzî, rivayetlerini Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, İbn Mende gibi zevata isnâd etmekle teferrüd etmektedir. (Hatîb, 2002, II, 297 (336); Zehebî, 1985, XIV, 458 (250).

Öte yandan Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd Râzî'nin kendisinden hadîs aldığı hocası eş-Şâzekûnî (ö. 234/848), Ebû Zür'a'ya göre söylemediği halde yedi hadîsi Hz. Peygambere (s.a.s) isnâd eden biridir. Nesâî'ye göre sika değildir. Buhârî onu en zayıf gördüğü kişiler arasında zikreder. Yahya b. Maîn'e göre de yalancıdır. (İbn Ebû Hâtim, 1952, IV, 115 (498); Hatîb, 2002, X, 55 (4580); Zehebî, 1985, X, 679 (251).

Bu durumda Abdullah el-Üstâz *el-Müsned'*inde hem Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd Râzî (Bkz. Hârizmî, 1917, I, 216) hem de hocası eş-Şâzekûnî (ö. 234/848) gibi iki mecruh râvîden hadîs

nakletmiş olmaktadır. Bu yüzden Hârizmî'nin (ö. 665/1267) Ebû Muhammed el-Buhârî şeklinde sıklıkla *el-Müsned*'inden rivayetlerini tahrir ettiği (Mesela bkz. Hârizmî, 1917, I, 213, 216, 218, 228, 263.) Abdullah el-Üstâz'ın içinde yer aldığı bir isnâd sahih kabul edilemez. Bu durumda Hârizmî, *Câmiu'l-mesânîd*'inde en meşhur görülen on beş müsned sahibinin rivayetlerini sadece derlemekle iktifa etmekte ve râvî tenkîdine girmemektedir.

1.2. Ebu'l-Kâsım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhidü'l-Adl (ö. 380/991)

Ebu'l-Kâsım Talha b. Muhammed'in tarihçi kimliği daha baskındır; ancak Ebû Hanîfe'ye isnâd edilen *el-Müsned*'i ile de tanınır. (Zehebî, 1985, XVII, 578 (383). Talebesi muhaddis İbnü's-Sevâdî el-Ezherî (ö. 435/1044) onu hadîs rivayetinde zayıf kabul eder. Kendisinden rivayette bulunmaktan kaçınılması gerektiğini söyler. İbnü Ebi'l-Fevâris (ö. 412/1022) “seyyü'l-hâl fi'l-hadîs” lafzıyla bu zatı cerh etmekte ve Mu'tezilî yolun davetçisi olmakla nitelemektedir. Hatîb, 2002, X, 480 (4861); İbnü'l-Adîm, 1988, VI, 2710; İbnü's-Salah, 1992, I, 142; Zehebî, 1985, XVI, 396 (286); Safedî, 2000, XVI, 278 (3). Bu zat, Kırâat âlimi Ebû Bekr İbn Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936) yanında yetişmiş olup kıraat konusunda yetkin görülür. Ancak hadîs rivâyetinde mutkin görülmez. (Zehebî, 1997, s. 194). Ehli hadîs kendisinden rivayette bulunmayı güvenilir bulmamış ve metruk kabul etmiştir. (Ziriklî, 2002, III, 229). Hârizmî, eserinde Ebu'l-Kâsım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhidü'l-Adl'in (ö. 380/991) *el-Müsned*'inde geçen rivayetlere yer vermektedir. (Bkz. Hârizmî, 1917, I, 242, 246, 247, 253).

1.3. İbnü'l-Muzaffer Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Mûsâ el-Bezzâz el-Bağdâdî (ö. 379/989)

280/894 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen ve 16 yaşında iken sema yoluyla hadîs öğrenmeye başlayan İbnü'l-Muzaffer; İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İbnü'l-Bâğandî (ö. 312/925) gibi âlimler yanında yetişmiş ve hadîs rivayetinde bulunmak için çeşitli yolculuklar (rihle) yapmıştır. Babası Bağdat'a Sâmerrâ'dan gelip yerleştiği için Arap asıllı olmadığını söylemiştir. (Hatîb, 2002, IV, 426 (1622). Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Şâhin (ö. 385/996), İbn Ebu'l-Fevâris (ö. 412/1022) gibi pek çok âlime hocalık yapmış hatta ilk ikisiyle aynı mecliste hadîs imlâ ettirmiş, bizzat hadîsleri senedleriyle birlikte ezberinden rivayette bulunduğu imlâ meclisleri akdetmiştir. Bu meclislerde Darekutnî kendisine çok hürmet eder, o gelince tazim ederek hadîs rivayet etmeyi sonlandırır. Bazen de hocasıyla birlikte hadîs imla ettirdiği olurdu. Ebu'l-Velîd el-Bâci (ö. 474/1081) İbnü'l-Muzaffer'i Şîî olmakla itham ederken Dârekutnî, hocasını sika ve me'mun olarak vasıflandırır. Hatta hocasının bu özelliği hatırlatılınca “قليلًا بمقدار ما لا يضر إن شاء الله” “Evet, bir miktar var; ancak bu ona inşallah zarar vermez” der ve ona sahip çıkardı. (Zehebî, 1998, III, 94; 126). Ricâl ilminde söz sahibiydi. Hadîs ilminde cem ve tasnif çalışmalarıyla tanınır, “İraklı Muhaddis” olarak bilinirdi. Pek çok âlim tarafından sıdk ve itkan vasfıyla medhü sena edilmiş, Dârekutnî kendisinden pek çok varak hadîs yazmıştır. (Zehebî, 1985, XVI, 418-419 (306). Hârizmî, İbnü'l-Muzaffer'in *el-Müsned*'inden nakillerde bulunmuştur. (Hârizmî, 1917, I, 242, 246, 249, 254).

1.4. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsbehânî (ö. 430/1038)

İmam, hâfiz, sika, allâme, şeyhülislâm gibi sıfatlarla anılan Ebû Nuaym çok yönlü bir hadîs âlimidir. Tasavvuf, kelam, tabakât, nakdû'r-ricâl, müsned, câmi, cüz gibi farklı alanlarda çok sayıda eser telif etmiştir. Pek çok hadîsin âlî isnâdına sahiptir ancak Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071) bazı hadîs lafızlarını yerinde kullanmamakla onu itham etmiş İbn Mende (ö. 395/1005), Hanbelîlerle Şâfiîler arasındaki mezhep taaşubu nedeniyle Ebû Nuaym'ı ifrata varmakla suçlamıştır. Zehebî (ö. 748/1348) ve talebesi İbnü's-Sübkî (ö. 771/1370) eserlerinde Ebû Nuaym'ı savunmuştur. (Zehebî, 1985, XVII, 461-467 (305); İbnü's-Sübkî, 1993, IV, 23-24 (254).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

Ebû Nuaym'ın rivayet ettiği *el-Müsned*, muhakkikin verdiği bilgiye göre Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nde bulunan 60 varaklık tek nüsha esas alınarak basılmıştır. Müstensih Ahmed b. Muhammed ez-Zâhirî, olup, eserin istinsah tarihi 540/1145'tir. Eserdeki rivayetler, râvî adlarına göre tertip edilmiştir. (Ebû Nuaym, 1994, s. 12).

1.5. Ebûbekir Muhammed b. Abdilbâkî b. Muhammed el-Adl el-Ensârî (ö. 535/1141)

Hârizmî'nin hadîsini tahrir ettiği (Bkz. Hârizmî, 1917, I, 186, 261, 278, 283) Ebûbekir Muhammed b. Abdilbâkî, Irak ve civarında hüküm süren Büveyhîler dönemi Şîî Hanedanlarından Ebû Şucâ' Adudu'd-devle'nin (365/976 - 372/983), Bağdat'ın güneybatısında 372/983 yılında yaptırdığı Mâristan'da (bîmâristan-hastane) kâdılık yaptığı için "Mâristan Kâdîsı" sıfatıyla tanınır.

Küçük yaşlarda Rumların eline esir düşünce Rumca'yı öğrenmiş, 93 yaşında vefat edinceye kadar aklî ve ruhî melekesini korumuş, asrın müsnidi/isnâd sahibi kabul edilen, sika ve hüccet lafzıyla ta'dîl edilen bir hadîs âlimidir. (Hatîb, 2002, III, 687 (1179); İbnü'l-Esir, 1997, IX, 113; Zehebî, 1985, XX, 23-27 (12); İbn Kesir, 1986, XII, 217-218). Hanbelî mezhebine mensuptur. Hadîs, fıkıh, hendese (şekil ve cisimler arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı, geometri), ferâiz, hesap gibi pek çok alanda ilim ehlidir, imlâ meclisi rivâyetiyle meşhurdur. Hazreclî sahâbî Sa'd b. Ubâde'nin neslinden gelir.

Mâristan Kâdîsı, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'inin en önemli râvîsi Firebrî'ye (ö.320/932) ulaşan rivayete sahiptir. İbn Şâhin (ö. 385/996), İbn Asâkir (ö. 571/1176), Silefî (ö. 576/1180), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Sem'ânî (ö. 562/1166) gibi âlimlerin sema yoluyla hadîs aldığı bir muhaddistir.

1.6. Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976)

Hârizmî'nin (Hârizmî, 1917, I, 5) *el-Müsned* adlı eserini dikkate aldığını söylediği İbn Adî, cerh ta'dîl ilminde *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* adlı eseriyle meşhur olmuştur. Râvî tenkîdi ve rivayetlerdeki illetler konusunda değerlendirmeleri pek çok hadîs âlimi tarafından delil olarak kabul edilir. Ancak bu çalışmasında bazı sahâbîlere ve mezhep âlimlerine yer vermesi, Hanefî âlimleri itham ederken Şâfiî âlimlerin ta'dîlinde aşırıya giderek mezhep taassubu içinde bulunması sebebiyle onu tenkîd eden âlimler de bulunmaktadır. (Zehebî, 1985, XVI, 154 (111); 1998, III, 102 (893); Sehâvî, 2003, IV, 173, 348; Başaran, 1999, C. XIX. s. 296-297).

1.7. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî el-İmam (ö. 204/819)

Ebû Hanîfe'nin önde gelen ashabından Hasan b. Ziyâd'ın hadîsçiliği ilk dönem cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından tenkit edilirken, İbn Hacer (ö. 852/1449) Hasan b. Ziyâd'ın İbn Cüreyc'in rivâyetlerinde tedlis ve irsal yaptığını söylemektedir. (İbn Adî, 1997, III, 159, 161 (450); Hatîb, 2002, VIII, 275 (3780); Zehebî, 1963, I, 491 (1849); İbn Hacer, 1983, s. 41 (83). Tedlis yapması veya mürsel rivayetlerinin olması İbn Cüreyc'in, Mekke'de ilk hadîsleri derleyen ve metin haline getiren kişi olmasından kaynaklanabilir. (Bkz. İbn Ebî Hâtîm, 1952, V, 356 (1687); Zehebî, 1985, VI, 325, (138). Ancak İbn Hacer, Hasan b. Ziyâd'a zayıf olduğuna hükmettiği râvîlere dair eserinde yer verirken onu kezzâb, gayri sika, hadîsi yazılmaz, leyse bi sika, lâ me'mun, zayıf ve metruk, leyse bi şey gibi ağır cerh lafızlarıyla tenkit eden âlimlerin isimlerini de zikretmektedir. Onu tenkit eden âlimler arasında Yahya b. Maîn, Abdullah b. Nümeir, İbn Adî, Ali b. el-Medînî, Ebû Hâtîm er-Râzî, Dârekutnî, Nadr b. Şümeir, Ebû Davud, İbn Ebî Şeybe, Yakub b. Süfyan, Ukaylî, es-Sâcî, Nesâî gibi şahsiyetler vardır. (İbn Hacer, 2002, III, 48 (2278). Dârekutnî, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin ashabından Ebû Abdillâh Muhammed b. Şucâ' İbnü's-Selcî aracılığıyla *el-Müsned*'i rivâyet eden Muhammed b. b. İbrahim b. Ceyş el-Begavî'yi (ö. 338/950) "leyse bi'l-kavî" lafzıyla cerh etmektedir. (Zehebî, 1963, III, 449 (7119); İbn Hacer, 2002, VI, 487 (6344).

Rivâyet geleneğine bağlı hadîs ulemasının, İbn Cüreyc (ö. 150/767) dönemi râvî tenkîdindeki değerlendirmeleri yeterli görmesi klasik dönemin gereği olarak algılanabilir. Bu yüzden, tasnif dönemiyle belirli bir sisteme kavuşan râvî tenkidine, fıkıh ulemâsının görüşlerini hatta uygulamalarını da dâhil ederek bakmak gerekir. Zira râvî nakillerinin nassla çelişip çelişmediği, dönemin ehl-i hadîs ve ehl-i re'y tartışmaları ile etkileri bağlamında ele alınması daha doğru olacaktır. Zira ehl-i re'y içinde olup değerlendirmeleri ile bu zatta olduğu gibi pek çok âlim vardır. Bir râvî hakkındaki değerlendirmelere daha bütüncül bakmak suretiyle yapılacak bir tenkîd faaliyeti kuşkusuz daha sağlıklı sonuçlar doğuracaktır. Nitekim bu zat yapılan değerlendirmelerin mezhep taassubundan kaynaklandığı da söylenir. (Gözübenli, 1997, C. XVI. s. 362).

1.8. Ebu'l-Hüseyn Ömer b. el-Hasan el-Hâfız el-Üşnânî (ö. 339/950)

Hadîs münekkidlerine göre rivayetlerinde zayıf olup mütekellemün fih kabul edilir. “Kezzâb” gibi ağır cerh lafzıyla tecrîh edilmiştir. (Zehebî, 1963, III, 185 (6071); Sıbt İbnü'l-Acemî, 1987, s. 194 (541); İbn Hacer, 2002, VI, 78 (5596). İbn Hacer onun *el-Müsned*'deki Ebû Hanîfe'ye isnâd ettiği senedi zayıf kabul etmektedir. (İbn Hacer, 1996, I, 493 (265). Hârizmî, bu zata nisbet edildiği iddia edilen müsnedden nakillerde bulunduğu bir gerçektir. (Hârizmî, I, 234, 246, 248, 253).

1.9. Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Hallî el-Kelâî (ö. 220/835)

Humuslu Kâdî Ebu'l-Kâsım Hâlid b. Hallî el-Kelâî rivayetiyle meşhur bir hadîs imamı olup Buhârî'nin (ö. 256/870) hadîs aldığı hocaları arasındadır. Kaynaklar bu zatı, el-Halle (الخلعة) adıyla bilinen Yemen'de bir yerleşim yerine nisbet eder. Bu yere nisbetle kelimenin okunuşunu el-Hallî şeklinde zabt etmişlerdir. (Bkz. Sem'ânî, 1962, V, 189 (1446); Yâkût el-Hamevî, 1995, II, 385). Oğlu Muhammed kendisinden sema yoluyla hadîs nakletmiştir. (Zehebî, 1985, X, 640 (224); İbn Nâsiruddin, 1993, II, 389; İbn Hacer, 1909, IX, 140 (196). Hârizmî'nin zikrettiği *el-Müsned* nüshası el-Kelâî'nin oğlu Muhammed vasıtasıyla torun Ebûbekir Ahmed'e geçmiştir. Zehebî, Ebûbekir Ahmed'in babası Muhammed'den rivayeti bulunduğunu söylemektedir. Baba el-Kelâî ile oğlu Muhammed (ö. 271/885) sika râvîlerdir. (Zehebî, 1995, X, 642 (225); İbn Ebû Hâtim, 1952, VII, 244 (1343). İbn Asâkir'in zikretmiş olduğu bir hadîsin senedinde torun Ebûbekir Ahmed b. Muhammed'in adını vermektedir. (İbn Asâkir, 1995, XXXIII; 165). Buradan anlaşıldığına göre söz konusu müsnedden baba-oğul ve torun yoluyla intikal eden bir aile isnâdı söz konusudur. Nitekim hadîs hafızı İbnü'l-Mukrî Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî (ö. 381/991), torun Ebûbekir adına *el-Mu'cem*'inde yer vermiştir. (İbnü'l-Mukrî 1998, s. 148 (415). Ayrıca Sem'ânî (ö. 562/1166) baba, oğul ve torun arasında bu zatın rivayet zinciri bulunduğunu ifade eder. (Sem'ânî, 1962, V, 189 (1446). Başvurduğumuz kaynaklarda torun Ebûbekir'in vefat tarihini bulamadık. Hârizmî'nin *el-Câmiu'l-mesânîd*'ine aldığı Buhârî'nin hocası el-Kelâî tarikiyle gelen *el-Müsned* rivâyeti, müsneidler güvenilirliği yönüyle kuvvetli görülebilir.

1.10. Ebû Abdullah es-Simsâr Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Husr el-Belhî (ö. 526/1132)

Ebû Abdullah İbn Husr, İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi âlimlerin kendisinden rivâyette bulunduğu bir âlimdir. Safedî'ye göre 526/1132 yılında vefat etmiştir. (Safedî, 2000, XIII, 25 (3). Hârizmî'nin eserinde adının (Muhammed adı ziyadesiyle) yukarıdaki şekilde verilmesi istinsah hatası olmalıdır. Zira Zehebî (ö. 748/1348), *el-Müsned*'i cem eden âlimin ismini أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حُسْرٍ الْبَلْخِيِّ şeklinde vermektedir. (Zehebî, 1985, XIX, 592 (342). Geleneksel hadîs âlimlerinin çoğu gibi Zehebî'nin de İbn Husr'u *Mizânu'l-i'tidâl*'inde zikretmesinin sebebi Mu'tezilî olmasıdır. (Zehebî, 1963, I, 547 (2055). İbn Hacer'in (ö. 852/1449) aynı zat hakkında vermiş olduğu bilgiler ise şöyledir:

“İbn Husr, İbn Asâkir’e göre (ö. 571/1176) her işittiğini nakleden, rivâyetlerinin özelliğini bilmeyen bir Mutezilîdir. Hatta ehli beyte isnâd ettiği bizzat gördüğüm bir de cüzü bulunmaktadır. Ancak bu cüzdeki rivâyetlerin tamamı uydurmadır. İbn Nasırüddin (ö. 842/1438) onun “leyyinü’l-hadîs” olduğunu söyler. Adı İmamiyye Şiası ricâl kitaplarında zikredilir. Bu zat, Mâristân Kâdısı Ebûbekir Ensârî’nin (ö. 535/1141) İbnü’l-Muzaffer el-Bağdâdî’ye (ö. 379/989) isnâd ederek rivâyet etmiş olduğu Ebû Hanîfe’nin *el-Müsned*’i hakkında ithamda bulunur, onu beğenmez. Kendisinin ehli beyt menkıbeleri ile imamlarının sözlerini Ebu’l-Fevâris Tarrâd Zeynebî’ye (ö. 491/1098) dayandırarak derlediği ve içinde garib/teferrüd eden haberler içeren Ebû Hanîfe nisbet ettiği ayrı bir *Müsned*’i vardır. Oysa Mâristân Kâdısı, İbn Husr’un iddia ettiği gibi değil, mevcut rivâyetleri dikkate alarak *el-Müsned* nüshasını tasnif etmiştir. Ne onun ne de rivayette bulunduğu şeyhlerinin mevzu olanları naklettiklerini düşünmüyorum.” (İbn Hacer, 2002, III, 207 (2606).

İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*’inde İbn Husr’dan bazı rivâyetleri naklettiği görülür. (İbn Asâkir, 1995, I, 343, 347; III, 51; V, 84; XIII, 379; XXVII, 202). Gerek Safedî, gerekse Zehebî ile İbn Hacer, İbn Husr’u muhaddis mertebesinde üstün, fakat hâfız derecesine ulaşmayan hadîs âlimi (müfîd) olarak niteler. Kalabalık hadîs imlâ meclisleri bulunduğunu kaydeder. Ancak Ebû Hanîfe’ye isnâd ettiği *el-Müsned*’i, isnâdî itibarıyla güvenilir görmezler. Kendisini rivâyetleri hassasiyetle tetkik eden (müdekkik) biri olmamakla tanıtırlar. Hârizmî’nin Ebû Abdullah İbn Husr’dan rivâyet ettiği *el-Müsned* rivâyetlerine sıkça yer verdiği görülmektedir. (Bkz. Hârizmî, 1917, I, 234, 239, 243, 252).

1.11. Ebû Yusuf el-Kâdî Yakub b. İbrahim el-Ensârî: (ö. 182/798)

Kâdî Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile on yedi yıl beraber bulunmuş en önde gelen talebesidir. Abbasîler döneminde Halife Mehdî (ö. 169/785), Ebû Muhammed el-Hâdî (ö. 170/786) ve Harun Reşid (ö. 193/809) zamanında valilik yapmış ve Halife Harun Reşid tarafından İslam tarihinde ilk defa Kâdî’l-kudât tayin edilmiştir. (İbn Sa’d, 1990, VII, 330; Hatîb, 2002, XVI, 359 (7510); Kuraşî, 1914, II, 221). Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi âlimler kendisinden hadîs nakletmiştir. Sika ve sadûk lafızlarıyla ta’dîl edilen bir muhaddistir; hadîs imla meclisleri akdeden ve hadîs rivâyet etmekle tanınan bir hadîs hafızıdır. (Zehebî, 1985, VIII, 535 (141); 1998, I, 214, (273). Ehli hadîs ile ehli re’y arasındaki tartışmalar nedeniyle Ebû Yusuf’u hadîs ilminde cerh edenler de bulunmaktadır. (Buhârî, ts, VIII, 397 (3463); İbn Adî, 1997, VIII, 465). Ancak genelde Ehli hadîs, Ebû Hanîfe’nin talebesi Hasan b. Ziyâd el-Lü’lû’den (ö. 204/819) ziyade Ebû Yusuf’u ashâbı hadîse daha yakın görür ve kendisinden hadîs almayı tercih eder. (İbn Ebû Hâtim, 1952, IX, 202 (841).

Ebû Yusuf’a atfedilen “*Kitâbü’l-Âsâr*”, oğlu aracılığıyla rivâyet edilmiştir. Ebû Hanîfe’nin “*el-Müsned*”i olarak bilinir; ancak eksiktir. (Öğüt, 1994, C. X. s. 264). İster “*Kitâbü’l-Âsâr*” isterse “*el-Müsned*” olsun, Ebû Hanîfe’ye atfedilen eserler İbn Hacer’in (ö. 852/1449) tespitine göre, öncesinde Ebû Yusuf’un ardından Muhammed b. Hasen Şeybânî’nin Ebû Hanîfe’den naklettikği hadîs ve fetvalardan oluşmaktadır. Bu rivâyetleri Abdullah el-Üstâz Ebû Muhammed el-Hârisî (ö. 258/951), Ebû Hanîfe’nin hocalarını dikkate alarak cem etmiştir. Eserdeki merfu nitelikli hadîsleri İbnü’l-Mukrî Ebûbekir el-İsfahânî (ö. 381/991) daha küçük bir kitapçıkta bir araya getirmiştir. Eser bu haliyle Ebu’l-Huseyn b. Muzaffer’in (ö. 379/989) *Müsned*’ine benzemektedir. (İbn Hacer, 1996, I, 239).

İbn Hacer, bu rivâyetleri ve râvîlerini de dikkate alarak bir bir ayırt ettiğini ifade eder. *Tehzîbü’l-tehzîb*’ini tasnif ederken de Ebû Abdullah İbn Husr’un (ö. 526/1132) Ebû Hanîfe’ye isnâd ettiği *el-Müsned*’ini ve râvîlerini incelediğini söyler. (İbn Hacer, 1996, I, 235, 244). İbn Hacer (ö. 852/1449), bu makalede istifade etme fırsatı bulduğumuz isim ve künyelere göre alfabetik olarak hazırladığı *el-İsâr bi ma’rifeti ruvâtî’l-Âsâr* adıyla bilinen *el-Müsned* ricâlî üzerine müstakil bir çalışma daha kaleme almıştır. Hanefî mezhebine mensup âlimlerden İbn Kutluboğa (ö. 879/1474),

İbnü'l-Mukrî Ebûbekir el-İsfahânî (ö. 381/991) rivâyetine dayandırılan Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned* ve *el-Âsâr* adlı kitaplarını farklı adlarla yeniden tertip etmiş, bablara ayırmış ayrıca ricâli üzerine farklı isimlerle üç ayrı çalışma yapmıştır. (Kettânî, 1982, II, 972 (549). İbn Hacer'in vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarsak, Harezmî'nin bahsetmiş olduğu (Hârizmî, 1917, I, 5) on beş müsned içinde yer alan Ebû Yusuf'a isnâd edilen *el-Müsned*, Abdullah el-Üstâz ile İbnü'l-Mukrî rivâyetlerinin tekrarı mahiyetindedir.

1.12. Muhammed b. el-Hasan Şeybânî: (ö. 189/805)

Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe'den sonra en kıdemli imam kabul edilen Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) vefatıyla Muhammed b. Hasan Şeybânî, ehli re'y'in en güvenilir ve itibar edilir imamı haline gelmiştir. Mâlik (ö. 179/795) ile üç yıl ilmî birlikteliği olmuş ve kendisinden sema yoluyla hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden ayrıca *el-Muvatta'*ı da rivâyet eden İmam Muhammed, Harun Reşid (ö. 193/809) tarafından Rakka'da görev yapmak üzere Kâdî'l-kudât tayin edilir. Mâlik gibi, Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) sema metoduyla fikhî görüşleri yanısıra özellikle sema yoluyla hadîs rivâyet etmiştir. (İbn Hacer, 1992, I, 163 (214).

Ancak İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe ashâbı arasında ve ehli re'y tarafında yer alması, ilk zamanlarda Cehmî veya Mürcî olmakla suçlanmasını etkilemiş; bu yüzden ehli hadîs, onun rivâyetlerini almakta tereddüt etmiştir. Ebû Hanîfe'nin vefatının akabinde ehli hadîs tarafından makbul görülmemesinde Şeybânî yalnız değildir. Zira bu dönem cerh ve ta'dîl henüz olgunluk dönemini ikmale erdirmemiştir. Nitekim aynı dönemin meşhur fakihlerinden Nuh b. Ebî Meryem (ö. 173/789) gibi birçok Ebû Hanîfe yanında yer alan âlim Cehmîyye'ye meylettiği gerekçesiyle metruk ve zayıf olmakla itham edilir. (İbn Ebû Hâtim, 1952, VIII, 484 (2210); İbn Adî, 1997, VIII, 292 (1975). Râvînin burada Cehmîyye'ye ve Mürcie'ye meyletmesi, bazı hadîs metinlerinin yorumlanması bağlamında bir kabul anlamındadır. Bu konuda ehli hadîsin çok sert çıkış göstermesi zaman zaman tartışılmış ve tenkit edilmiştir. Nitekim İbn Abdilberr (ö. 463/1071) eserinde müstakîl bir bab açarak konuyu incelemiş, dini konularda delil ortaya koymaksızın zan ve kıyasla hüküm vermenin kötü bir davranış olduğuna dikkat çekmiş ve görüşlerine şu mealdeki hadîsleri dayanak yapmıştır: (Bkz. İbn Abdilberr, 1994, II, 1037 (1994).

“Allah Teâlâ ilmi insanlara ihsan buyurduktan sonra onu zorla söküp almaz. Ancak ilmi, insanlardan ilim ehlini içlerinden çekip almakla yok eder. Sonra geride çok câhil insanlar kalır. Bu cahil kişiler, kişisel görüşleriyle hem halkı sapıttılar, hem de kendileri saparlar.” (Buhari, İ'tisâm, 7; Ahmed b. Hanbel, 2000, XI, 498 (6896).

“Ümmetim yetmiş kusur fırkaya ayrılacaktır. Bu gruplar içinde en büyük fitne, bir grubun dini konuları kendi re'yi ile kıyaslamaları ve Allah'ın helal kıldığını haram kılmalara, haram kıldığını helal kabul etmeleridir.” (İbn Abdilberr, 1994, II, 1038 (1996).

Her iki rivâyet hiç kuşkusuz aklî değerlendirmelerin ihmalini değil aksine ikmalini gerektirir. Ehli hadîsin, Ebû Hanîfe'yi aklî değerlendirmeleri ve kıyası sünnete tercih ettiği için ifrata varan değerlendirmeleri malumdur. Ancak Leknevî'ye göre burada unutulmaması gereken şudur: “Ebû Hanîfe kendi yaşadığı beldede İbn Mesud (ö. 32/652-53) gibi sahâbîlere ve İbrahim Nehâî (ö. 96/714) misali tabiûn âlimlerine yakın olan ilim ehlinin yaptıklarına tabi olmuştur. Tenkîdinde tek başına değildir.” Bu açıdan bakılırsa ilim ehlinin ayet veya hadîsi yorumlamayan ve bir görüşe sahip bulunmayan hiç kimse yoktur. Ebû Hanîfe bu konuda isabetli görüşleri ile daha ziyade öne çıkmıştır. Yine Leknevî'nin anlattığına göre “Leys b. Sa'd (ö. 175/791) yetmiş farklı meseleyi Mâlik'e (ö. 179/795) arz etmiş, bu büyük imam her biri sünnete muhalif olan şahsî görüşleriyle de meselelere hüküm vermiştir. Eğer bir râvî delil getirmeksizin iddiada bulunursa adalet sıfatı sâkıt olur. Kaldı ki sahâbenin bir konuda içtihad etmesi, kendi görüşünü ortaya koymasından başka bir hüküm değildir.” (Leknevî, 2005, I, 121).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

Dolayısıyla Nesâî (ö. 303/915) gibi bazı müteşeddîd âlimler tarafından Ebû Hanîfe'nin, hafızası gerekçe gösterilerek mecrûh ilan edilmesini bu değerlendirmeler çerçevesinde ele almak daha isabetli olacaktır. Nitekim İmam Muhammed de hocası Ebû Hanîfe gibi Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Buhârî, Ebû Davud ve Nesâî tarafından rivâyet yönüyle zayıf nitelendirilmiştir. (İbn Hacer, 1996, II, 165 (922). Aynı dönem ehli hadîs arasında Ebû Süleymân Cûzcânî (ö. 200/816), Şâfîî (ö. 204/819), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) gibi âlimler Ebû Hanîfe'den rivâyette bulunmaktan çekinmemiş, Darekutnî (ö. 385/995) ise onun rivayetlerini terk etmeyi doğru görmemiştir. (İbn Ebû Hâtim, 1952, VII, 227 (1253); İbn Adî, 1997, VII, 377 (1658); Hatîb, 2002, II, 561 (543); Aynî, 2006, III, 540 (438).

Zehebî ile İbn Hacer'in zayıf râvîleri ihtiva eden kitaplarına İmam Muhammed'i almalarının sebebi râvî kimliğinin öne çıkmaması olmalıdır. (Zehebî, 1963, III, 513 (7374); İbn Hacer, 2002, VII, 63 (6641). Nitekim İbnü's-Sübkî'nin (ö. 771/1370) ifade ettiği gibi "Bir âlimin ifadesiyle cerhe tâbi tutulmuş nice râvî, bir başkasına göre ta'dîl edilebilmiştir." (İbnü's-Sübkî, 1993, II, 20; Tozlu, 2016, s.18). Gerek Zehebî gerekse İbn Hacer, İmam Muhammed'i rivâyetlerinden ziyade fikhî kimliği ile öne çıkartmaktadır. İmam Muhammed vefat ettiğinde, o "Bu gün fıkıh ve lûgat ilmi de toprağa gömüldü." (Bkz. Hatîb, 2002, II, 561 (543) şeklinde tavsif edilerek medhü senâ edilmiş, Ebû Hanîfe'den öğrendiği fıkıh ilmini yayan kişi sıfatıyla kaynaklarda zikredilmiştir. Bu bakımdan İmam Muhammed'in, birçok râvîsi bulunan Mâlik'in *el-Muvatta'*ını musannef özelliği baskın olduğu için rivâyet ettiği söylenebilir. Bilindiği üzere musannef türü eserlerin en belirgin özelliği merfu, mevkuf veya maktu' haberlerin fıkıh konularına uygun olarak tasnif edilmesidir. Hicrî II. Asrın ilk yarısında, tedvîn dönemi akabinde âlimler henüz usûl açısından müsned ve musannef terimlerini tam olarak birbirinden ayırtmış değildir. Bu bakımdan ilk dönemde müsned türü eserlerin temel özelliği, haberi sahâbiye isnâd etmek dolayısıyla Hz. Peygambere (s.a.s) ref edebilmektir.

Hârizmî, *Câmiu'l-mesânîd*'inde İmam Muhammed'e ait hem *el-Âsâr*' hem de *el-Müsned*' adlı iki eser adı vermektedir. (Hârizmî, 1917, I, 6). İbn Hacer *el-İsâbe* adlı eserinin kaynakları arasında *Kitâbu'l-âsâr*' ismini verirken İmam Muhammed'in, Ebû Hanîfe'den rivâyetlerini nakleden râvîleri tetkik ettiği müstakil eserin önsözünde *el-Müsned* adını kullanmaz. Sadece *el-Âsâr* adını verir. (İbn Hacer, 1994, VII, 212 (10190); 1992, I, 35). Bunun yanı sıra birçok klasik kaynakta İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'ye isnâd ettiği hadîsler "*el-Müsned*" adından ziyade "*Kitâbu'l-âsâr* veya *Âsâru Ebî Hanîfe*" adıyla tanıtılır. (Dârimî, 1998, I, 595; İbn Hibbân, 1976, III, 71; Kâsânî, 1986, I, 150, 220; Zeylaî, 1997, II, 286, 334, 359; Mübârekpûrî, ts. IV, 119; V, 507; Bağdâdî, 1951, II, 8). Ancak İmam Muhammed tasnifinin adını "*el-Âsâr*" koymuştur. Ulemânın bu esere "*el-Müsned*" demesinin sebebi içinde merfu hadîslerin bulunmasıdır. (Nûmânî, 1996, s. 247). Dolayısıyla Hârizmî'nin iki ayrı adla zikrettiği *el-Müsned* ve *el-Âsâr*'ın, iki ayrı eser olmadığı anlaşılmaktadır. (Hârizmî, 1917, I, 5, 6, 241, 242, 243, 263). Zira İmam Muhammed *el-Âsâr*'ı fıkıh bablarına göre yeniden tertip etmiş, Ebû Hanîfe'ye isnâd edilen rivâyetleri müsned adıyla anılan merfu, mevkuf ve maktu haberler içinden seçmiştir. Bu nedenle *el-Âsâr*, fıkıh ile ilgili hadîsleri konu edindiği için mevcut hadîs metinlerinden farklıdır. Ancak İmam Muhammed, *el-Âsâr*'ı müstakil bir eser gibi tasnif etmiş olması nedeniyle tenkit edilmiştir. (Çakan, 1991, C. III. s. 460).

Ebû Hanîfe'nin hadîsleri uygulamaya göre (fıkıh) tasnif etmesi, hadîslerin sika râvîler tarafından kabul görmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple ona isnad edilen hadisler âsâr adıyla merfu, mevkuf ve maktu haberlerin yaygınlaşmasına zemin oluşturur. Suyûtî'nin tespitine göre "sahih" özelliği taşıyan eserlerde âdil ve sika râvînin tahric ettiği hadîs esas alınır. (Suyûtî, ts. I, 65). Bu sebeple zayıf ve mecrûh kabul edilen bir kimsenin rivâyeti bablara göre tasnif edilen eserlerde yer alması doğru görülmemiştir. Zira âdil ve sika râvînin rivayeti ihticac için ele alınabilmektedir.

Saymerî'nin (ö. 436/1045) naklettiğine göre "Ebû Hanîfe ile Mâlik'in Mescid-i Nebevî'de rivâyetlerin tashihi için müzakere yapması ve Şâfîî'nin, Ebû Hanîfe'nin kitaplarına müracaat

etmeyenin fıkıh ilminde ilerleyemeyeceğini söylemesi”, tedvîn döneminde adı geçen zevatın birbirlerinden nakillerde bulunduğunu ve fıkıh ağırlıklı hadîslerin müzakere edildiğini göstermesi bakımından önemli görülebilir. (Saymerî, 1985, s. 81, 87). Bu bağlamda câmi, sünen ve musannef türü çalışmaların müsned adıyla cem edilen ilk dönem hadîs derlemelerinin bablara göre tasnif edilmesinden mülhem olduğu söylenebilir.

1.13. Hammâd b. Ebî Hanîfe: (ö. 176/792)

İbn Adî *قبره إلا في آخر النهار فلا يبيت إلا في قبره أو في آخر النهار فلا يبيت إلا في قبره* “*Gündüzün evvelinde ölen kabre hemen konulsun, günün sonunda ölen de gece defnedilsin.*” mealindeki rivâyetinde Hammâd’ı hafızasını (zabt özelliğini) gerekçe göstererek zayıf olduğunu söylemektedir. (İbn Adî, 1997, III, 34 (430). Ali el-Kârî’nin (ö. 1014/1605), hocası Sehâvî’den (ö. 902/1497) naklettiğine göre Mekkeliler, bir kimse sabah ölünce ta’zim gereği ölüyü hemen gömmez, Kâbe kenarında ikindiye kadar bekletir, gece öleni de bekletip sabah namazını kıldıktan sonra defnederlerdi. (Ali el-Kârî, ts. s. 106 (55). İbn Adî’nin naklettiğine göre konu ile ilgili bu rivayet, Hakem b. Zâhir (ö. ?/?> Leys (ö. ?/?> Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)> İbn Ömer tarikiyle ulemâ arasında meşhur olmuştur. (Taberânî, 1994, XII, 421 (13551). Ancak Hammâd bu rivayeti Hz. Peygambere (s.a.s) ref ederek nakletmektedir. İbn Adî’ye göre bu rivâyet ne Mücahid’e ne de Hz. Peygambere (s.a.s) isnâd edilmekte sadece Medinelilerden nakledilen bir haber niteliği taşımaktadır. Haberin isnâdında geçen Leys, Leys b. Sa’d (ö. 175/791) olarak bilinen sika hadîs imamı değildir. Muhtelefün fih bir râvidir. Mücâhid ile bir irtibatı yoktur. Eğer isnâddaki Leys, Hakem b. Zahîr adıyla bilinen râviden nakilde bulunmakla tanınan Leys ise bu tarikte yer alan Hakem b. Zahîr “Leyse bi sika, metrûkû’l-hadîs, kezzâb” cerh lafızlarıyla tanınan biri olduğundan rivayet merdud kabul edilir. (İbn Ebû Hâtîm, 1952, III, 118 (550); İbn Adî, 1997, II, 489 (395).

Öte yandan Zehebî (ö. 748/1348) ile İbn Hacer (ö. 852/1449) Hammâd’ın, babasından rivayette bulunduğunu fakih, ilim sahibi salih bir zat olduğunu ifade etmektedir. Gerek Zehebî gerekse İbn Hacer, İbn Adî’nin (ö. 365/976) Hammâd’ı zayıf kabul etmesini esas kabul ederek zayıf râvîlere dair eserlerde Hammâd’ı zayıf gösterdiği düşünülebilir. (Zehebî, 1985, VI; 393, 403 (163); İbn Hacer, 1909, X, 449 (817). İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) Hammâd’ı mecruh râvîlere yer verdiği eserinde zikretmiş ancak hakkında bir cerh lafzı kullanmamıştır. (İbn Ebû Hâtîm, 1952, III, 149 (652). Hammâd b. Ebî Hanîfe, vefat edinceye kadar babasının yoluna tâbi bir kimse olarak anılmaktadır. İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470), Hammâd’ın 165/781 yılında vefat ettiğini zikretmiş ise de tercih edilen görüşe göre vefat tarihi 176/792 yılıdır. (İbn Tağrıberdî, 1963, II, 50; İbn Hallikân, 1971, II, 205 (204); Yâfiî, 1997, I, 287; İbnü’l-İmâd, 1986, II, 344).

el-Muvatta girişinde verdiği bilgiye göre el-A’zamî, Âcurrî ve Dârekutnî gibi muhaddislerin hocası hadîs hafızı İbn Mahled el-Attâr Ebû Abdullah Muhammed’in (ö. 331/943) kendi senediyle Mâlik’e isnâd ettiği bir cüz’ü bulunmaktadır. Bu cüzde İbn Mahled el-Attâr 67 hadîsi kendi senediyle nakletmektedir. Burada el-A’zamî, İbn Mahled’in “*Mâ ravâhu ekâbir an Mâlik*” adlı bu cüz’ünde (Bkz. İbn Mahled, 1996, s. 45 (16) Hammâd b. Ebî Hanîfe’nin babasını vasıta yapmaksızın Mâlik’ten sema yoluyla aldığı hadîsleri isnâd yönüyle daha evlâ bulmaktadır. (Bkz. Mâlik, 2004, I, 270, 271). Ancak el-A’zamî’nin bahsettiği ve Dârekutnî’nin (ö. 385/995) “*Garâibü Mâlik*” adlı eserinde babası Ebû Hanîfe’nin Mâlik’ten rivayetine yer vermesi ilim ehli arasında tenkit edilen bir konudur. Her ne kadar Ebû Hanîfe’nin Mâlik’ten rivayeti bulunduğunu Dârekutnî dile getirmiş ise de İbn Hacer ile Süyûtî, Ebû Hanîfe’nin Mâlik’ten rivâyetinin sabit olmadığı kanaatindedir. Zira bunu anlatan iki rivâyetin iki isnâdı bulunmaktadır. Bunların hem isnâdı hem de sıhhati tartışmalıdır. (İbn Hacer, 1984, I, 263; Süyûtî, ts. I, 81).

Bununla birlikte İbn Hacer, Hammâd’ın babasına ait rivayetleri bir araya getirdiği ve senedi kendisine kadar ulaşan “*Nüşatü Hammâd b. Ebî Hanîfe*” adlı bir hadîs cüz’ü bulunduğunu ifade

etmektedir. (İbn Hacer, 1998-2, s. 269 (1121). Bazı kaynaklarda *er-Redd alâ Hammad b. Ebî Hanîfe* adlı eserin zikredildiğini dikkate alırsak (Bkz. İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 227; Bağdâdî, 1951, II, 548), Hammâd'ın, babası Ebû Hanîfe gibi Mürcie'ye mensup olmakla itham edildiği ve bu maksatla hakkında bir kitapçık hazırlandığı söylenebilir. Zira yaşadığı dönemde mezhep ve meşrep konularına dair tartışmalar had safhadadır. Nitekim Abdurrezzak'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'inde Hammâd'ın rivayetlerine yer verdiği görülür. (Abdurrezzak, 1982, VIII, 214 (14939); IX, 87 (16454). Râmeihürmüzî (ö. 360/971) de Kütübî sitte râvîlerinden Hasan b. Ebi'r-Rebî b. Süleyman el-Becelî'nin (ö. 221/), Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin de aralarında bulunduğu Irâklî bir grup muhaddisle Mâlik'in (ö. 179/795) huzuruna girdiklerini ve Hammâd'ın o gün Mâlik'le mülâkâtı bulunduğunu ifade etmektedir. (Râmeihürmüzî, 1984, s. 585; Kâdî İyâz, 1970, s. 242). Dolayısıyla Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 176/792) hadîs rivayetinde kabul gören, salih bir zat kabul edilir ve cerh edilmez. Ancak akranlarına nisbetle rivayetiyle meşhur bir hadîs âlimi olarak şöhret bulmamıştır. Babası Ebû Hanîfe'den rivayette bulunduğu zikredilmiştir.

1.14. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî (ö. 335/946)

Zehebî (ö. 748/1348), İbn Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî'nin tek cilt halinde Ebû Hanîfe'nin menakıbını topladığı bir eseri bulunduğunu ve Mısır Kâdîsı olarak tanındığını dile getirmektedir. (Zehebî, 1985, XIV, 127 (67); 2003, VII, 59 (115); 1998, II, 195; 1988, s. 16, 40). İbn Hacer (ö. 852/1449) mezkûr zata isnâd ettiği *Menâkıbu Ebî Hanîfe* adlı bir müsnedden nakilde bulunur. (İbn Hacer, 2002, III, 501 (3207). Sehâvî'ye (ö. 902/1497) göre bu zat, Ebû Hanîfe ile ashabından nakledilen haberleri cem etmekle meşhur olmuştur. (Sehâvî, 1999, III, 1255).

el-Cevâhiru'l-mudîyye müellifi Abdülkadir Kuraşî'nin (ö. 775/1373) Ebu'l-Abbas künyesiyle verdiği Muhammed oğlu torun Ahmed'e (ö. 418/1027) dair verdiği bilgiyi esas alırsak, Nesâî'den semai bulunan mezkûr âlim zat dedesi olmaktadır. (Bkz. Kuraşî, 1914, I, 106 (211). Üç kuşak boyunca bu aile fazilet ve ilim sahibi olmakla, hadîs ilmindeki rivâyetleriyle ve Mısır'da kâdî'l-kudâtlık görevini icra etmekle meşhurdur. (İbn Hacer, 1998-1, I, 71, 72). Zehebî'nin eserlerinde ifade ettiği ve kendisine müsned râvîsi özelliği atfedilen Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî'nin Nesâî (ö. 303/915) ve Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed Dûlâbî (ö. 310/923) ile Tahavî (ö. 321/933) gibi âlimlerden semai bulunmaktadır. (Zehebî, 1985, XIV, 127 (67); 2003, VII, 59 (115); 1998, II, 195; 1988, s. 16, 40).

Ne var ki kaynaklar, Hârizmî'nin (ö. 665/1267) *el-Müsned*'i atfettiği bu mezkûr âlim hakkında çok detaylı bilgi vermez. Ancak Ebu'l-Abbas künyesiyle meşhur olan torun hakkında bilgiler zikredilmektedir. İbn Hacer *Şihâbu'l-ahbâr* müellifi Kudâî'nin (ö. 454/1062) *el-Müsned*'i torun Ebu'l-Abbas İbn Ebi'l-Avvâm vasıtasıyla rivâyet ettiğini, Silefi'nin (ö. 576/1180) de Ebu'l-Fadl Hasen b. Bündâr er-Râzî (ö. 454/1062) aracılığıyla Kudâî tarikine sahip olduğunu söyler. (İbn Hacer, 1998-1, I, 73, 74). Kevserî'nin talebesi Şeyhu'l-İslâm Allâme Muallimî (ö. 1386/1966), Ebu'l-Kâsım İbn Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî'nin Nesâî ile Tahavî yanında yetiştiğini söylemekle iktifa eder. Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye'de ona isnad edilen pek çok yazma nüsha bulunduğunu söyler. (Muallimî, 1986, I, 19). Ebu'l-Kâsım İbn Ebi'l-Avvâm'ın (ö. 335/946) bir isnadı, "Ebu'l-Kâsım İbn Ebi'l-Avvâm > Nesâî (ö. 303/915) > İshak b. Râhûye (ö. 238/853) > hizmetçisi ve vasiyyii Ebu'l-Vezîr Muhammed b. A'yan (ö. 213/828) vasıtasıyla Abdullah b. el-Mübârek'e (ö. 181/797) ulaşır. (Zehebî, 1985, XIV, 127 (67); 2003, VII, 59 (115); İtyûbî, 1996, I, 17, 131). Bu âlimin Ebû Hanîfe'nin faziletlerine dair derlemiş olduğu *el-Müsned*'i Zâhid el-Kevserî'ye (ö. 1371/1952) göre mevcut müsnedler içinde en önemli isnâda sahip olma özelliği taşımaktadır. (Bkz. Zeylaî, 1997, "Giriş Bilgileri/Takrîz").

Değerlendirme

Hârizmî'nin ilk sırada yer verdiği müsnid Abdullah el-Ustâz Ebû Muhammed el-Hârisî'nin (ö. 340/951) *el-Müsned*'i isnâd yönüyle güvenilir bulunmamıştır. Hadîs va'z etmekle, isnâdı ve metni birbirine karıştırmakla, tedlis yapmakla, sika râvîlerden garib ve ferd haberler nakletmekle tanınır. Rivayeti muhteccün bih değildir. Leyyin, münker sıfatlarla tanıtılır. İkinci sırada yer alan müsnid, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Cafer eş-Şâhidü'l-Adl (ö. 380/991) hadîs rivâyetinde zayıftır. Rivayeti makbul değildir. "Seyyü'l-hâl fi'l-hadîs" lafzıyla cerh edilir, Mu'tezilî olarak tanıtılır. Üçüncü sıradaki İbnü'l-Muzaffer el-Hüseyn el-Bezzâz el-Bağdâdî (ö. 379/989) Şîî olduğu bilinse de, bu özelliğinde taassup halinde değildir. Pek çok âlim tarafından sıdk ve itkan vasfıyla ta'dîl edilmiş, Dârekutnî gibi âlimler kendisinden rivayette bulunmuştur. Dördüncü sırada bulunan müsnid, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsbehânî (ö. 430/1038) çok yönlü özelliğe sahip bir hadîs hafızıdır.

Sonraki müsnid, Ebûbekir Muhammed b. Abdilbâkî b. Muhammed el-Adl el-Ensârî'nin (ö. 535/1141) Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih* râvîsi Firebrî'ye (ö.320/932) ulaşan isnâdı vardır. Asrın müsni di kabul edilir, sika ve hüccet lafzıyla ta'dîl edilen bir hadîs âlimidir. Altıncı müsnid, Ebû Ahmed Abdillâh b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976) pek çok hadîs âlimi tarafından güvenilir kabul edilir. Yedinci sıradaki âlim Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819) olup hadîşçilik yönü ilk dönem cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından tenkîd edilmiştir. Kezzâb, gayri sika, hadîsi yazılmaz, leys bi sika, lâ me'mun, zayıf ve metruk, leys bi şey gibi ağır cerh lafızlarıyla mecruh kabul edilir.

Sekizinci müsnid Ebu'l-Hüseyn Ömer b. el-Hasan el-Hâfız el-Üşnânî (ö. 339/950) hadîşçilere göre zayıf olup mütekellemün fihtir. "Kezzâb" gibi ağır cerh lafzıyla tecrîh edilir. Dokuzuncu müsnid, Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Halî el-Kelâî (ö. 220/835) Buhârî'nin de hocası olup sika bir râvîdir. Onuncu müsnid Ebû Abdillâh es-Simsâr Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Husr el-Belhî (ö. 526/1132) rivâyetlerin özelliğini bilmemekle, leyyinu'l hadîs olmakla ve Mutezile'ye meyletmekle itham edilir. Zehebî ve İbn Hacer, İbn Husr'un Ebû Hanîfe'ye isnâd ettiği *el-Müsned*'i isnâd itibarıyla güvenilir bulmamıştır.

On birinci müsnid, Ebû Yusuf el-Kâdî Yakub b. İbrahim el-Ensârî'ye (ö. 182/798) isnâd edilen *el-Müsned*, Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasen Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'den aldığı hadîs ve fetvalara dair nakillerden meydana gelmektedir. Bu müsned Abdillâh el-Üstâz, İbnü'l-Mukrî rivâyetlerinin birbirinin tekrarı mahiyetindedir. On ikinci müsnid Muhammed b. el-Hasan Şeybânî'nin *el-Müsned* ve *el-Âsâr* adıyla bilinen iki eseri birbirinden farklı görülmez. İmam Muhammed rivâyetten ziyade fakih kimliği ile kabul görmüştür. On üçüncü sıradaki müsnid, Hammâd b. Ebî Hanîfe'yi (ö. 176/792) Zehebî ile İbn Hacer, İbn Adî'nin (ö. 365/976) Hammâd'ı zayıf kabul etmesini esas kabul ederek zayıf râvîlere dair eserlerine almıştır. Hârizmî'nin *Câmiu'l-mesânid*'inde tetkik ettiği ve rivayetlerini esas aldığı son müsnid Ebu'l-Kâsım Abdillâh b. Muhammed b. Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî (ö. 335/946) ise sika bir hadîs âlimidir.

Eyyûbîler devrinin önemli kâdî'l-kudât ve muhaddislerinden İbnü'l Adîm (ö.660/1262); İbn Adî (ö. 365/976), İbnü'l-Muzaffer (ö. 379/989), Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed eş-Şâhid (ö. 380/991), Ebû Nuaym (ö. 430/1038), İbn Husr el-Belhî'nin (ö. 526/1132) Ebû Hanîfe müsnedlerini gördüğünü ve bu müsnedlerdeki hadîslerin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) tarafından İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741) tarikiyle rivayet edildiğini ifade eder. (İbnü'l-Adîm, 1988, VI, 2710).

Yukarıda adı geçen bazı müsnidlerin hadîs rivâyetinde ehli hadîs hassasiyetiyle rivayetlerde bulunurken diğer bir grubun tesâhül içinde bulunması veya mecruh ilan edilmesi, ehli re'y taraftarı ve mutezilî düşüncede olanlar için farklı değerlendirmelere kapı aralamıştır. Hadîşçi kimliği yanı sıra bir râvînin mezhep taassubu bağlamında Mürciî veya Mu'tezilî kabul edilip edilmemesi üzerinde dikkatle durulması gerekir. Bu bağlamda hicrî ikinci ve üçüncü asırda bazı cerh tadel kavramlarının

henüz tam yerleşmemesi dikkate alınmalı, fakih râvîlerin ehli re'y olduğu için ehli hadîs tarafından cerh edilmesi ve rivayette zaafiyeti bulunduğunun söylenmesi nihai bir cerh sebebi görülmemelidir.

Nitekim Buhârî'nin Ebû Hanîfe ile oğlu Hammâd hakkında Mürcîî ve Muhammed b. Hasan Şeybânî'nin (ö. 189/805) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Davud (ö. 275/889) ve Nesâî (ö. 303/915) tarafından zayıf nitelendirilmesi tefakkuh yönü ispatlanmış adil bir râvî hakkında doğru görülmemiştir. Aksi halde ehli hadîs âlimlerinin mesela Muhammed b. Hasan Şeybânî'ye ait Mâlik'in *el-Muvatta'* rivayetini de reddetmesi gerekir. Nitekim Mâlikî ulemâsından İbn Ebî Zî'b'in (v. 159/775) Mâlik (v. 179/795), İbn Maîn'in (v. 233/848) Şâfiî (v. 204/820), Nesâî'nin (v. 303/915) İbnü't-Taberî (v. 248/862) hakkında cerh lafızları kullanması doğru bulunmamıştır. (Bkz. İbn Abdilberr, 1994, II, 1113 (2182); Hatîb, 2002, III, 515 (1051); V, 319 (2156); Zehebî, 1985, I, 99; VI, 564; VII, 143); XII, 168 (59); 1992, I, 29; İbnü's-Sübkî, 1993, II, 22; İbn Hacer, 2002, I, 187; 1959, I, 386).

Bu yüzden Muhammed b. Hasan Şeybani gibi bazı fakih râvîlerin cerh edilmesi isabetli değildir. Zira mezhep ve meşrep taaşubu, çekememezlik veya rivâyetin sahihliği ile dönemsel oluşan tenkîd lafızları ve kanaatlerdeki değişimin etkili olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Yapılacak erken bir tenkîdde bu hassasiyetin dikkate alınması, aynı hatalara düşmeme adına önemli bir kazanım olacaktır.

Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1371/1952), Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebi imamlarının hadîşçilik yönlerini savunması, *el-Müsned*'i ve dolayısıyla Ebû Hanîfe'yi müdafaa etmesi hatta Hatîb Bağdadî'nin (ö. 463/1071), Ebû Hanîfe hakkında ileri sürdüğü iddialara cevap vermek için yazdığı *Te'nîbü'l-Hatîb*'i ile İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) yüz yirmi beş konuda Ebû Hanîfe'yi tenkîd ederek hadîşçiliğine dair reddiye bağlamında kaleme aldığı *en-Nüketü't-tarîfe*'si bu konuda önemli çalışmalardır.

el-Kevserî'nin râvî tenkîdinde maharetini sergilediği *Te'nîbü'l-Hatîb*'ine, Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin (ö. 1386/1966) *et-Tenkîl limâ verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* adıyla yazmış olduğu reddiye Nâsiruddin Elbânî'nin (ö. 1420/1999) ta'likıyla yayımlanmıştır. el-Kevserî, bu eserinde mesela Ebû Yusuf'u rivayetiyle makbul görüp savunmaktadır. Darekutnî (ö. 385/995) her ne kadar Ebû Yusuf'un hocası Ğavrik b. el-Hadram es-Sa'dî'yi zayıf görüp teferrüd eden rivâyetini alsa da Kevserî onun tenkîdine itibar etmemiştir. Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin Ebû Yusuf'u sika kabul etmesini tercih eder. (Dârekutnî, 2004, III, 35 (2019); Kevserî, 1995, s. 184-185). Elbânî (ö. 1420/1999) ise Kevserî'nin bu yaklaşımını tenkîd eder. Onu mutaassub olmakla suçlayıp *el-Müsned* içinde yer alan râvîlerden pek çoğunun müttehem olduğunu kaydeder. (Elbânî, 1992, IX, 20, (4015)).

Tüm bu bilgiler şunu göstermektedir: Ricâl tenkîdi ictihâdîdir. Ehli hadîs ile ehli re'y taraftarı arasında râvî tenkîdine dair değerlendirmeler ve fakih râvî rivâyetinin kabulü geçmişte olduğu gibi hala tartışılmaktadır. Ancak bu konuda bizim kanaatimiz, İbnü's-Sübkî'nin de isabetle tespit ettiği mecruh râvînin rivâyetinin kabul edilmesi ile ilgili şu tespitleridir:

“Râvî cerh yüzünden âdil olduğu hükmüne terfî edilmek (mecruh olduğu hükmü kaldırılmak) istenirse, hakkında bir delil getirilmesi talep edilir. Veya hali bilinmeyen ancak durumu hakkında münekkid ve muaddil görüş beyan ederse, bu kez, tenkîd edenlerden cerh ettikleri kişi hakkında itham ettikleri durumun gerekçesi istenir. Eğer bu râvînin mecruh olduğu sabit bulunursa, mutlak olarak onu cerh edenin sözü esas alınır. Bunu ayrıca açıklamasını kendisinden istemeyiz; çünkü buna ihtiyaç kalmamıştır. Öte yandan açıklamayı herkesten istemeyiz. Ancak durumunda belirsizlik ihtimali bulunan kişi hakkında açıklama talep ederiz. Bu ihtimal iki şekilde gerçekleşebilir. Birincisi râvî hakkında hüküm verirken ve cerh ederken basit bir suçlama sebebiyle ihtilaf meydana gelmiş olabilir. Veya kayıt düşülmeksizin mutlak olarak itibar edilmeyen bir

münekkidin sözüne itibar edilmesi mümkündür. İkincisi râvî hakkında iddia edilen zanlar çürütülür ve ithamlar yok edilirse, onu cerh eden ümmetin otoritelerinden biri olursa ve mecrûh râvî tenkit ehli hadîs âlimleri tarafından metruk ilan edilirse, biz cerh edenden (münekkidden) ayrıca açıklama yapmasını beklemeyiz.” (İbnü’s-Sübkî, 1993, II, 21-22).

Netice olarak, ehli hadîs ile ehli re’yin mezhep taassubu içinde râvî tenkîdinde bulunması yerine, râvînin kat’î delillerle mecrûh ilan edilmesi daha doğrudur. Zira İbn Hacer’in de ifade ettiği gibi “Adâleti sabit olan her râvînin, mecrûh olduğu açıkça ortaya konuluncaya kadar bir kimse tarafından cerh edilmesi kabul edilmez.” Bu konuda “Bir râvînin adâleti hakkında en az iki âlimin şahitlikte bulunması da şart değildir.” (Bkz. İbn Hacer, 1909, VII, 273; 2002, s. 177). Yukarıda olduğu gibi Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî her ne kadar ehli hadîs taraftarınca tenkîd edilip rivayetlerine çekince konulsa da gerek rivâyet gerekse fetvalarıyla ilmî şahsiyeti dikkate alınmalıdır. Burada önemli olan, eğer râvî, rivâyetini mahzurlu kılacak ölçütlerde bir kimse ise veya cerh edildiğine dair kesin bir bilgi bulunuyorsa rivâyetinin terk edilmesidir. Cerhi zâhir olmayan fakih râvînin mecrûh olanlardan ayrı tutulması ve ona göre tenkîdinin yapılması daha sağlıklı neticeler kazandıracaktır.

3. ŞAFİÎ MEZHEBİ: Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820) / *el-Müsned*

Mâlik’in (ö. 179/795) yanında uzun yıllar kalan Şâfiî, büyük müctehid bir âlimdir. Şâfiî’nin, gerek Mâlik’ten gerekse dönemin önemli râvîlerinden nakillerde bulunması ve hadîslerden hükümler çıkartarak bir metodoloji geliştirmesi ilim ehli ve halk arasında görüşlerinin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Şâfiî’nin ehli hadîs yanında yer alarak ehli re’y mensubu Ebû Hanîfe ile Ashabî ve kelam âlimlerine karşın yazmış olduğu çalışmaları meşhurdur. (Aybakan, 2010, C. XXXVIII. s. 230).

Bu makalede Şâfiî’nin hadîsçiliği, *el-Müsned*’i ile ilgi alanımıza girmektedir. Eser Şâfiî’ye isnâd edilen hadîslerden meydana gelir. Ebû Hanîfe’nin *el-Müsned*’inde olduğu gibi, Şâfiî’nin *el-Müsned*’i de bizzat kendisi tarafından kaleme alınmamıştır. Şâfiî’nin fikhî düşünceleri ve kitapları *الربيع* “Rebî”, kitaplarının râvîsidir” sözleriyle taltif ettiği talebesi Rebî b. Süleyman el-Müezzin el-Murâdî (ö. 270/884) aracılığıyla rivayet edilmiştir. (Zehebî, 1985, XII, 589 (222)). Hadîs tenkitçilerine göre el-Murâdî sika, sadûk, sika ve müttefekun aleyh bir âlimdir. (Zehebî, 1985, XII, 588 (222); XV, 453 (258)). el-Murâdî’den Ebû Davud, Nesâî ile İbn Mâce de hadîs rivayet etmiştir. (Bkz. Ebû Davud, Akdiye, 21; Edeb, 126, 127; Nesâî, Taharet, 122; İbn Mâce, Taharet, 51). Asrımız hadîs âlimlerinden Ali b. Âdem el-İtyûbî, el-Murâdî’nin saduk sika ve muttefekun aleyh olmasına rağmen son zamanlarında, hafızasının zayıfladığı gerekçesiyle rivayetlerinde gaflet özelliğinin ağır bastığını söyleyenlerin bulunduğunu nakletmektedir. (İtyûbî, 1996, V, 195).

Bazı kaynaklar Şâfiî’nin *el-Müsned*’inin el-Murâdî’den, talebesi Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Ya’kub el-Esamm (ö. 346/957) aracılığıyla rivâyet edildiğini zikreder. (Bkz. İbn Nukta, 1988, s. 270 (333)). “Asrın Müsnidi” el-Esamm, el-Hâkim en-Nisâbûrî’nin (ö. 405/1014) hocası olup doksan dokuz yaşında vefat etmiş ve yetmiş altı yıl boyunca bilfiil hadîs tahdisinde bulunmuş “muammerûn” bir hadîs âlimidir. (Bkz. Hatîb, 2002, IV, 354 (1538); İbnü’l-Cevzî, 1992, XIV, 112 (2575); İbn Nukta, 1988, I, 123 (140); İbnü’l-Mulakkin, 1997, s. 50, (95). Yahya b. Maîn’nin talebeleri el-Abbâs ed-Dûrî’den (ö. 271/884) *et-Tarih* ve Şerîfüddin es-Sağânî’den (ö. 270/883) *el-Mebsut*, ayrıca Ali b. el-Medîni (ö. 234/8484) ile Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’den (ö. 290/933) *el-Ilel* gibi birçok kitabı rivayet etmiştir. (İbn Nukta, 1988, I, 123 (140); Zehebî, 1985, XV, 458 (258)).

Ancak Şâfiî’ye isnâd edilen ve el-Murâdî ile Ebu’l-Abbâs el-Esamm tarikiyle gelen *el-Müsned*’in, Şâfiî’nin *el-Ümm* ile *el-Mebsût* gibi eserlerindeki hadîsler içinden derlendiği söylenir. (Zehebî, 1985, XII, 589 (222)). Nitekim İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) ve Sem’ânî’ye (ö. 562/1166) göre Ebu’l-Abbâs el-Esamm’ın (ö. 346/957) “es-Sinânî” ve dedesine nisbetle “ez-Ziyâdî” olarak

bilindiğini, baba-oğul-torun aracılığıyla aile içi bir isnâd bulunduğunu ancak el-Esamm'ın müdellis bir râvî kabul edildiği bilgisini vermektedir. (İbn Mâkûlâ, 1990, IV, 537; Sem'ânî, 1962, VI, 359 (1981); VII, 253 (2171). Hârizmî *Câmiu'-mesânîd'*inde de yer yer el-Esamm'dan "es-Sinânî" nisbesiyle nakillerde bulunmaktadır. (Bkz. Hârizmî, 1917, I, 412, 413). Hatta bazı kaynaklar *el-Müsned*'i, Ebu'l-Abbas el-Esamm'dan semai bulunan Ebû Amr İbn Matar Muhammed b. Cafer en-Nisâbü'rî'nin (ö. 360/970) *el-Mebsut*'tan derleyip biraraya getirdiğini zikreder. (Bkz. Zehebî, 2003, VII, 841 (243); VIII, 434 (269); 1985, XII, 589 (222); XV, 453 (258); XVI, 162 (117); İbn Kesir, 1993, I, 272; İbnü'l-Mülakkın, 1997, s. 50, (95); İbn Şühbe, 1987, I, 134 (89).

Kendisine el-Esamm denilmesinin sebebi ile kulağının ağır işitmesi ve her duyduğunu rivayet etmesine dair ifadeler dikkate alınırca Şâfiî'ye (ö. 204/819) isnâd edilen *el-Müsned*, İbnu's-Salah'ın (ö. 643/1245) tespitiyle "Sem'îyyât türü" bazı hadislerden derleme niteliği taşır. (Bkz. İbnu's-Salah, 1992, I, 292 (82). Bu yönüyle *el-Müsned*'i Ebu'l-Abbas el-Esamm'a ait "Tecrid", "Müntekâ" ve "Tahric" niteliğinde bir eser olma özelliği ile tanımlayanlar da olmuştur. (İbn Kesir, 1993, I, 272; İbnu'l-Mulakkın, 1997, s. 50, (95). Hatta Hâkim Nisâbü'rî (ö. 405/1014), hocası Ebu'l-Abbas el-Esamm'ın tertip etmiş olduğu *el-Müsned*'den ziyade, daha mevsuk kabul ettiği diğer hocası Ebû Amr İbn Matar'ın "Fevâid" özelliği taşıyan eserini güvenilir bulmaktadır. (Zehebî, 1985, XVI, 162 (117). Ancak Sehâvî'nin (ö. 902/1497) tespit ettiği gibi Hâkim Nisâbü'rî, bu hocasını "hadis hafızı" olarak tavsif etmemekte ancak mutkin, adaleti ve rivayetiyle bilinen bir fakih olarak takdim etmektedir. (Sehâvî, 1999, I, 94).

Nitekim Şâfiî'nin *el-Müsned*'ini *eş-Şâfi Şerhu Müsnedi's-Şâfiî* adıyla şerh eden Ebu's-Saâdet Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) mukaddimesinde, el-Murâdî'yi *el-Müsned* râvîsi olarak nitelerken, Ebu'l-Abbas el-Esamm'ı *el-Müsned*'i cem etmekle (Câmiu'l-müsned) tavsif etmiştir. *el-Müsned*'i isnâdı sabit, tarikleri muttasıl olarak kabul eder. (İbnü'l-Esîr, 2005, I, 28). Ancak o, mezkûr mukaddimesinde Ebu'l-Abbas el-Esamm tarihiyle gelen *el-Müsned*'den ziyade *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (veya *es-Sünen ve'l-âsâr* veyahut *Ma'rifetü's-Şâfiî li's-sünen ve'l-âsâr*) adlarıyla tanınan Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *el-Ma'rife*'sindeki rivayetlere itimat etmeyi tercih ettiğini söylemektedir. Zira ona göre Şâfiî'nin diğer kitapları dikkate alındığında Ebu'l-Abbas el-Esamm'ın Şâfiî'ye nisbet ederek tahric etmiş olduğu hadislerinin sayısı az ve bu haliyle eserin hacmi yetersiz görülmektedir. (İbnü'l-Esîr, 2005, I, 29-30).

İbnü'l-Esîr'in şerhinde *el-Müsned* ile kast ettiği el-Murâdî vasıtasıyla nakledilen – Beyhakî'nin de *el-Ma'rife*'sine de aldığı – Şâfiî rivayetleri ve ona isnâd edilen sahih haberler *el-Âsâr*'ı ile bunların şerhi olmalıdır. Zira bu şerhinde İbnü'l-Esîr, müsned hadîsi "Râvînin bizzat gördüğü, semai olduğu veya kıraat, icazet, münavele yoluyla aldığı rivayetin Hz. Peygambere (s.a.s) kadar muttasıl olarak rivayet edilmesi" şeklinde tarif etmektedir. Bu bağlamda sahâbînin "Biz Resûlullah'ı (s.a.s) şöyle şöyle yaparken gördük veya biz bunu yapmakla emrolunduk" şeklindeki ifadelerini İbnü'l-Esîr, müsned hadîs yani kaynağına isnâd edilmiş hadis olarak kabul etmektedir. (İbnü'l-Esîr, 2005, I, 58).

el-Müsned şârihi Râfiî Abdülkerim Ebu'l-Kâsım Kazvî'nin (ö. 623/1226) eserini tahkik edenlerin verdiği bilgiye göre Ebu'l-Abbas el-Esamm *el-Müsned*'i cem ederken aşağıdaki hatalara maruz kalmıştır:

"el-Esamm, Şâfiî'nin tertip ettiği şekilde hadisleri bir araya getirmemiştir. Bu sebeple ihtiva ettiği hadisler, Şâfiî'nin diğer kitaplarındaki hadislerle karşılaştırma ihtiyacı doğurmuştur. Ahkâma dair hadisler farklı yerlerde ele alınmış, ilgisi olmayan bazı hadisler farklı fıkhi konularda zikredilmiştir. Bazı hadisler tekrar edilmiş; bunlardan kimisi mürsel iken mevsûl olarak verilmiştir. Müsned olduğu iddia edilen hadisler, farklı yerlerde zikredilmiş ve bu yüzden okuyucu yanıltılmıştır. Kimi yerde el-Esamm, Şâfiî'nin sözünü hadîsin hemen ardından zikretmiş böylece hadîste idrac söz

konusu olmuştur. el-Esamm bazı hadîsleri hatalı vermiş Beyhakî (ö. 458/1066) bunu tavzîf etmek maksadıyla “*Beyânu hatâi men ehtae ale’ş-Şâfi’*” adlı bir kitap kaleme almış, er-Râfiî de *el-Müsned* şerhinde bunları izah etme zorunluluğu hissetmiştir. Kimi zaman el-Esamm, Rebî’ b. Süleyman el-Murâdî’nin Şâfiî’den nakletmediği rivayetleri ona isnâd etmektedir. Bazen de semâna dikkat çekmeden Şâfiî’den direkt kendisi almış gibi hadîsi nakletmektedir.” (Râfiî, 2007, I, 23-25).

Beyhakî adı geçen eserde Ebu’l-Abbâs el-Esamm’ın isnâdında yer aldığı on ayrı rivâyete yer vermiş benzer, muhalif, daha sahih bulunanları zikretmiş, hadîsin farklı tariklerine, munkatı, mürsel ve mevsul olanlarına işaret etmiştir. Yer yer el-Murâdî’nin kitabında yer alan hadîslere atıflar yapmış, el-Esamm’ın isnâdında yer aldığı rivayetin Şâfiî’nin fikhî yorumları ile irtibatına değinmiştir. (İlgili örnekler için bkz. Beyhakî, 1982, s. 130, 131, 135, 138, 147, 150, 157, 165, 273, 296). Eserin mukaddimesinde Beyhakî, Ebû Amr b. Matar’ın, er-Rebî’ b. Süleyman el-Murâdî ve Ebu’l-Abbâs el-Esamm’ın nakillerinde rivayetlerin yerlerinin değiştirilmek suretiyle bozukluklar oluşturulduğunu, fikh ehli için bu tebdil ve tağyiri ortadan kaldırmak maksadıyla eseri kaleme aldığını ifade etmektedir. (Beyhakî, 1982, s. 95-96). Beyhakî’nin tespitlerinde ve çalışmasını telif etmesinde hocası Hâkim’in (ö. 405/1014) “el-Esamm, Ebû Amr’ın kitabına itimat ederek, *el-Müsned*’in aslını ifsat etmiştir.” demesi etkili olmalıdır. (Bkz. Zehebî, 1985, XVI, 163 (118); Sehâvî, 1999, I, 94).

el-Müsned’in bir başka şerhi Sancar Emîr el-Câvelî Ebû Said Alemüddin en-Nâsirî (ö. 745/1344) tarafından yapılmıştır. Sancar, çalışmasının önsözünde Rebî b. Süleyman el-Müezzin el-Murâdî (ö. 270/884) rivayetiyle gelen Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Ya’kub el-Esamm’ın (ö. 346/957) derlemiş olduğu *el-Müsned*’i esas aldığı dile getirir. (Sancar, 2004, I, 139). Ancak kaynaklara göre Sancar şerhini, Râfiî (ö. 623/1226) ve İbnü’l-Esir’in (ö. 606/1210) Şâfiî’ye ait *el-Müsned* şerhlerinden istifade ederek hazırlamıştır. Bunun yanı sıra mesela hadîs Mâlik’in (ö. 179/795) *el-Muvatta*’nda geçiyorsa İbn Abdilber’ın (ö. 463/1071) *et-Temhîd*’ine, Müslim’de zikrediliyorsa Nevevî’nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc*’ına başvurmak suretiyle hadîsi şerh etmiştir. (İbnü’s-Sübkî, 1993, X, 41 (1362); İbn Hacer, 1972, II, 319 (1877)).

Sancar, mevcut *el-Müsned* çalışmalarının hadîslerin farklı bab başlıklarında zikredildiği, tekrarların çok olduğu gerekçesiyle hadîs talibinin istifadesini güçleştirdiğini düşünmektedir. Bu sebeple *el-Müsned*’i yeniden tertip ve bab başlıklarına göre tertip edilmesinin gereğine inanır. Hadîsin özellikle Şâfiî’ye isnâd edilmesine özen göstermeyi hedefler. Bu yüzden Sancar, el-Murâdî’nin naklettiği haberi, Şâfiî’nin (ö. 204/819) diğer kitaplarından yola çıkarak tetkik ettiği ve uygun gördüklerini şerhte zikretmeye çalışmıştır. (Bkz. Sancar, 2004, I, 140-142).

Öte yandan Şâfiî’nin *el-Müsned*’ine İbnü’l-Mulakkîn (ö. 804/1401), Süyûtî (ö. 911/1505) ile Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Ahmed el-Halebî’nin (ö. 936/1529) birer ihtisâr yaptığı bilinir. (Hacı Halife, 1941, II, 1683).

Nakşibendî-Hanefî görüşleriyle bilinen ve “hadîs metinlerinin zâhirî anlamlarına öncelik verilmesi gerektiği görüşleriyle tutucu” kabul edilen (Bkz. İnce, 2009, C. XXXVII. s. 247) Muhammed Âbid es-Sindî (ö. 1257/1841), *el-Müsned*’i bab başlıklarına göre yeniden tertip etmiştir. Giriş bilgilerinde Zahid el-Kevserî’nin (ö. 1371/1952) ifade ettiğine göre eser, Hâkim Nisâbü’rî’nin (ö. 405/1014), hocası Ebu’l-Abbâs el-Esamm’dan sema metoduyla almış olduğu hadîsleri ihtiva etmekte ancak pek çok yerde tekrar rivayetler içermektedir. (Şâfiî, 1951, I, 6-7).

Zahid el-Kevserî, İstanbul Köprülü Kütüphanesi’nde bulunan Ebu’l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Huseynî’ye ait (ö. 765/1363) *et-Tezkire fi ricâli’l-mesânidi’l-aşere* yazma nüshada (Bkz. Hacı Halife, 1941, II, 1105) müellifin, on farklı müsnedde rivayetleri bulunan râvîleri tetkik ettiğini ifade eder. Bunlar arasında dört mezhep imamına ait müsned râvîleri de bulunmaktadır. el-Kevserî’nin tespitine göre Ebu’l-Mehâsin el-Huseynî bu eserin ön sözünde “Müsnedlerinde isnatlarıyla rivayet

etmiş oldukları delillere itimat olunması gerekçesiyle kendilerine tâbi olunan dört mezhep imamının ricâlini” zikrettiğini söylemekte ve Mâlik’in *el-Muvatta*’ı ile Şâfiî’nin *el-Müsned*’ini aynı mesabede iki eser kabul etmektedir. (Bkz. Şâfiî, 1951, I, 5, Kevserî’nin giriş bilgileri).

Ancak İbn Hacer (v. 852/1449) Ebu’l-Mehâsin el-Huseynî’ye atfedilen ve Mâlik’in *el-Muvatta*’ı ile Şâfiî’nin *el-Müsned*’i hakkında şu ifadelere yer vermektedir: “Mâlik *el-Muvatta*’nda sadece sahih rivâyetlere yer vermez. Bu yönüyle Şâfiî’nin ve Ebû Hanîfe’nin *el-Müsned*’lerinin sahih olduğunu iddia etmek asılsızdır. Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i sahâbî râvî merkezli olarak hazırlandığından kapsamı daha farklıdır. Şâfiî’nin *el-Müsned*’inde ona nisbet edilen hadisler, Şâfiî’nin bizzat naklettiği hadisler değildir. Ona isnâd edilenler, Şâfiî mezhebinin görüşü olarak delil getirilen ve istidlal edilen rivayetlerdir. Bu nakillerle Şâfiî bizzat fetva vermiş değildir; aksine bunlar, bazı Nisâburlu zevatın Şâfiî’ye ait *el-Ümm* vb. eserinden Ebu’l-Abbâs el-Esamm’ın el-Murâdî’den rivayet etmekle teferrüd etmiş olduğu nakillerdir.” (İbn Hacer, 1996, I, 237, 238).

Netice itibariyle adına sıklıkla yer verilen Şâfiî’nin *el-Müsned* râvîsi Ebu’l-Abbâs el-Esamm’ın hadis rivayetleriyle tanındığı ancak Şâfiî’ye nisbet edilen *el-Müsned*’i mevsuk olarak tasnif etmediği anlaşılmaktadır. Zira kaynaklar kendisini müsned olarak nitelemekte ve rivayetleri arasında Şâfiî’ye isnâd ettiği hadisler bulunduğunu ittifakla kaydetmektedir. Bu haliyle el-Esamm’a dayandırılan *el-Müsned*’in “müsned hadis” özelliği taşıyan bir eser olduğunu söylemek mümkün değildir. İlk dönemde, müsned hadisin “muttasıl” anlamda ele alındığını düşündüğümüzde, eserin ve ihtiva ettiği hadislerin mevsul olabilmesi ve isnâdının müsned sayılabilmesi için adalet, zabt, şâz, illet ve ittisâl özelliğinde “sahih hadis” özelliği taşıması gerekir. Her ne kadar el-Murâdî, Ebu’l-Abbâs el-Esamm ve Ebû Amr İbn Matar tarikleriyle rivayet edilse ve adı geçen zevat mutemet bulunsa da içerik itibariyle Şâfiî’nin *el-Müsned*’i, Şâfiî’ye isnâd edilen müsned rivayetlerden oluşan bir eser değildir.

B. MEZHEP TAASSUBUYLA RİVÂYET EDİLMEYENLER

Bu bölümde, makale kapsamında olduğunu düşündüğümüz Abdullah b. el-Mübârek’e (ö. 181/797) ait *el-Müsned* üzerinde durulacaktır. Zira bu müsnedin isnad edildiği âlim, aynı zamanda Ebû Hanîfe’nin de önemli ashabı arasında yer almıştır.

Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) / *el-Müsned*

Ebû Hanîfe’den rivayetleri bulunan Abdullah b. el-Mübârek’in, *el-Müsned* adlı eserinin tek nüshasının Zâhiriye Kütüphanesi’nde yer aldığı zikredilir. (Küçük, 2001, C. I. s. 124). Ancak adı geçen eserin Zâhiriye’de iki ve Dımaşk’ta bulunan bir nüshasını tespit edip karşılaştıran Mustafa Osman Muhammed, eseri ilk defa tahkik ve tahrir ederek 1979 yılında Ezher Üniversitesi’nde Doktora tezi olarak takdim etmiştir. (İbnü’l-Mübârek, 1991, s. 5). Ayrıca mezkûr eserin bir başka tahkikli baskısı “*el-Müsned*” adıyla yayınlanmıştır. (Bkz. İbnü’l-Mübârek, 1987).

Mustafa Osman Muhammed, Abdullah b. el-Mübârek’e atfetmiş olduğu ve tezine esas aldığı üç *el-Müsned* cüzünü bir araya getirmiş ve bu çalışmasında toplam 289 hadîse yer vermiştir. (İbnü’l-Mübârek, 1991, s. 13-118). Aynı çalışmada İbnü’l-Mübârek’in *el-Birr ve’s-Sıla* adlı eseri toplam 353 hadîsle ayrıca zikredilmiştir. (İbnü’l-Mübârek, 1991, s. 121-198). Muhakkike göre İbnü’l-Mübârek *el-Müsned*’inde ahkâma dair hadîsleri âlî isnâdla rivayet etmektedir. Metodu ise Ebû Hanîfe’nin metoduna benzer. Ehli hadîs ve müfessirlerin aksine hadîsler, fakihlerin bir diğer ifadeyle fakih muhaddislerin yaptığı gibi bab başlığı dikkate alınarak nakledilmiştir. Rivayetlerdeki râvîler, cerh ta’dil ilmi hadîs âlimleri olup müctehid hadîs ve fıkıh imamlarıdır. *el-Müsned*’deki hadîslerin pek çoğu kütüb-i sitte içinde yer almaktadır. İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797) zamanında hatta vefatından sonra bu rivayetlerle Horasanlılar amel etmiştir. (İbnü’l-Mübârek, 1991, s. 5-7).

el-Müsned'in her ikisinde de rivâyetler isnâdın mübtedasında (حدثنا جدي) siygasıyla takdim edilmektedir. Mustafa Osman Muhammed'in tahkik ettiği çalışmanın "Üçüncü Cüz" olarak takdim edilen bölümünde rivâyetler (Büyükdede) Hibbân b. Musa (ö. 233/847) ile Abdullah b. el-Mübârek'e isnâd edilmektedir. İkinci cüzde verilen isnâdın râvîleri de aynıdır. (İbnü'l-Mübârek, 1991, s. 45). Üçüncü cüzde 202 numara ile verilen hadîste Abdullah b. el-Mübârek'e ulaşan ve aile senedi olduğu anlaşılan rivayet zinciri (Bkz. İbnü'l-Mübârek, 1991, s. 88) ile ilgili râvî değerlendirmeleri aşağıda verilmiştir:

1. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) : Buharînin hocası olup, Ebû Hanîfe'nin seçkin ashabı arasında yer alır. Son derece güvenilir bir hadîs âlimidir. Ancak kaynaklar onun Ebû Hanîfe'ye isnâd ettiği haberleri kendisinin tasnif ettiğinden bahsetmez. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre onun rivayetlerini naklettiği yazılı bir kitabı, Hâkim Nisâbü'rî'ye (ö. 405/1014) göre de *el-Müsned* adını taşıyan bir müsnedi bulunmaktadır. (Bkz. Zehebî, 1985, XVI, 358 (254); VIII, 380 (112); 2003, IV, 882 (189).

2. Ebû Muhammed (Büyükdede) Hibbân b. Musa b. Sevvâr es-Sülemî el-Kilâbî el-Mervezî (ö. 233/847): Zehebî'nin okunuşunu "Hibbân" olarak tespit ettiği bu zat, Abdullah b. el-Mübârek'in önde gelen ashabı arasındadır ve kendisinden semai bulunmaktadır. Hafız, imam, hucce sıfatlarıyla anılır. Buhari ve Müslim'in hocalarındandır. (Bkz. Mizzî, 1980, V, 344 (1072); Zehebî, 2003, VIII, 646 (338); Siyer, XI, 11 (5); İbn Hacer, ts, I, 279; 1909, II, 175 (315).

3. Ebu'l-Abbas en-Nesevî el-Hasen b. Süfyan b. Âmir b. Abdilaziz eş-Şeybânî (ö. 303/915): Nesâ, Horasan bölgesinde bir yerleşim yeridir. Bu şehre nisbet edilen âlimler genelde "Nesâî veya Nesevî" şeklinde anılır. (Bkz. Sem'ânî, 1962, XIII, 84 (500). Bu zat, Horasan muhaddisi olarak bilinir. Zehebî onu "Müsned Sâhibi=Sâhibu'l-Müsned" olarak tavsif eder ve dedesi Hibban aracılığıyla gelen İbnü'l-Mübârek'in rivayetlerini tasnif etmekle meşgul olduğunu söyler. Ebû Sevr künyesiyle bilinen İbrâhîm b. Hâlid b. Ebi'l-Yemân el-Kelbî el-Bağdâdî'nin (ö. 240/854) mezhebine tabi olarak fetva vermekle tanınır. (İbn Nukta, 1988, I, 231 (276); Zehebî, 1985, XIV, 160 (92).

4. "Müteahhir" sıfatla anılan bir başka sika râvî Ebû Muhammed Hibbân b. Musa b. Hibbân el-Kilâbî'dir (ö. 331/942). (İbn Asâkîr, 1995, XII, 15 (1181); İbn Hacer, 1909, II, 174 (316). Bu zatın aşağıda adı verilen torunu kendisinden daha fazla tanınmıştır.

5. Torun Ebu'l-Ferec el-Abbas b. Muhammed b. Hibbân b. Musa b. Hibbân'dır (ö. 389/998). Ebu'l-Ferec, dedesi Ebu'l-Abbas el-Hasen b. Süfyan'a nisbet ettiği müsnedi rivayet etmekle şöhret bulmuştur. Rivayetlerinde (أبنا جدي) ve (حدثنا جدي) siygalarıyla hadîsleri nakleder. Hatib Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) bu isnâdla gelen senede itibar ettiği ve eserinde yer verdiği görülür. (Hatîb, 1949, , I, 38, 94; Zehebî, 2003, VIII, 646 (338).

6. Ebû Yakub İshak b. Sa'd b. el-Hasen b. Süfyan Nesevî Şermegûlî (ö. 374/1081): Bu zatın nisbet edildiği yer Şermegûl, Nesâ yerleşim yerine dört fersah uzaklıkta bir sınır köyüdür. Bu köy Nesâ şehrini korumak amacıyla yapılmış kalenin de adını taşır. Şermegûlî Horasan, Irak bölgesinde dedesine nisbet ettiği rivayetleri ve Dârekutnî'ye dayandırdığı hadîsleri nakletmekle tanınmıştır. Sika bir hadîs imamı olup Hâkim Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) hocasıdır. (Hatîb, 2002, VII, 445 (3412); Sem'ânî, 1962, VIII, 87 (2327); XIII, 96 (5007); İbnü'l-Adîm, 1988, V, 2364; Zehebî, 2003, VIII, 398 (139).

7. Ebu'l-Ferec Abdilvehhâb b. el-Huseyn b. Ömer b. Burhan el-Ğazzâl el-Bağdâdî (ö. 447/1055): Kaynaklarda sika olarak tanıtılan bu hadîs âlimi, az önce adı geçen Şermegûlî'den sema yoluyla hadîs almıştır. (Hatîb, 2002, XII, 297 (5662). İbnü'l-Adîm, 1988, V, 2364; Zehebî, 1988, II, 197 (724).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

8. Ebu'l-Ferec Sehl b. Yüsr (?) b. Ahmed el-İsferâyînî (ö. 491/1097): Mustafa Osman Muhammed'in tahkik ettiği eserde Sehl b. Yüsr ismi istinsah hatası olmalıdır. Zira bu zatın adı (Yüsr) es-Sâmerrâî'nin tahkik ettiği eserde Sehl b. Bîşr olarak geçmekte, aşağıda adı geçen râvînin kaynaklarda aynı künye ve nisbeyi taşıyan Sehl b. Bîşr'den semai olduğu zikredilmektedir. (Bkz. İbnü'l-Mübârek, 1991, s. 88; 1987, s. 115; İbn As'akîr, 1995, LXXIII, 6 (9893); İbnü'l-Esîr, 1997, VIII, 422; İbn Nâsiruddin, 1993, IX, 126). Bu zat Nesâî'nin (ö. 303/915) hadîs aldığı hocaları arasındadır. (Bkz. Nesâî, 2001, X, 215 (11331)).

9. Ebu'l-Kâsım İbnü'l-Bünn el-Huseyn b. el-Hasen b. Muhammed el-Esedî (ö. 551/1156). Bu zatın torunu da dedesinden naklettiği mesmûatı ile meşhurdur. Ebû Muhammed İbnü'l Bünn künyesiyle bilinir. (Bkz. İbn Nâsiruddin, 1993, IX, 126). Güvenilir bir hadîs şeyhi, fakih, âlim, müsni ve saduk sıfatlarıyla anılır. (Bkz. Zehebî, 1985, XX, 246 (162); İbnü'l-İmâd, 1986, VI, 262).

Bu haliyle *el-Müsned*, (Büyükdede) Hibbân b. Musa'nın (ö. 233/847), Abdullah b. el-Mübârek'e (ö. 181/797) isnâd ettiği hadislerden oluşmaktadır. Bu âlim daha önce geçtiği üzere Abdullah b. el-Mübârek ile semai olan güvenilir bir muhaddistir. *el-Müsned* aile isnâdı olduğu anlaşılan muttasıl bir senedle torunu "Horasan Muhaddisi" sika râvî Ebu'l-Abbas el-Hasen b. Süfyan b. Âmir b. Abdilaziz en-Nesvî eş-Şeybânî (ö. 303/915) aracılığıyla rivayet edilmiştir.

SONUÇ

Müsned hadîs elde etme faaliyetlerinde özellikle ilk dönemde hadîsi muttasıl olarak nakleden ve adına müsni veya müsni denilen râvîler önemli rol üstlenmiştir. Bu dönem hem ricâl tenkîdi olarak metot arayışının olduğu yıllar, hem de sahih elde etmek için rivayete en çok değer verildiği zamanlardır. Bu yönüyle tenkîd faaliyetleri, bir yandan râvî diğer yandan sahih metin oluşturma yönüyle hummalı bir faaliyet içindedir. Zira hadîslerin örfî yönü yani uygulama alanı fıkıh adıyla aciliyet gerektirmektedir. Mezheplerin oluşumu hatta müsni hadîslerin tertip ve rivayeti bu yüzden hız kazanmıştır.

Hadîslerin tedvîn edildiği dönem dikkate alındığında Mâlik (ö. 179/795) ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) müsnedleri ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Bu çalışmada Zeyd b. Ali (ö. 122/739), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Şafîî'ye (ö. 204/819) isnâd edilen müsnedler tetkik edilmiştir. İlk kaynaklarına başvurmamak suretiyle râvîleri tenkid edilmiştir. Bizi böyle bir çalışmaya sevk eden en önemli etken, Hârizmî (ö. 665/1267) ve eseri *Câmiu'l-mesânîd*'i olmuştur. Zira Hârizmî, eserinin mukaddimesinde anlattığına göre Şam'da karşılaştığı ve cahil olarak nitelediği bazı zevatın Ebû Hanîfe'nin hadîs bilgisinin zayıf olduğuna dair görüşlerini çürütmek maksadıyla ona isnâd edilen ve müsni adıyla anılan on beş müsni bir araya getirmeyi hedeflediğini söylemektedir. Ancak Hârizmî aradan geçen altı asırlık süreçte rivayetleri herhangi bir râvî tenkîdine tabi tutmadan ve halk arasında müsni adıyla bilinen eserleri bir araya getirmekle yetinmektedir. Hârizmî'nin bu eseri elbette ilmî bir gayretten vâreste değildir. Ancak *Câmiu'l-mesânîd*'in hadîs tenkîdi yapılmadan günümüz çalışmalarında kaynak verilmesi doğru değildir. Hadîs araştırmacılarına düşen, geçmiş ulemânın yapmış olduğu isnâd tenkidinden yararlanmak ve metne dair sahih bir sonuca ulaşabilmektir. İlk dönem müsnipleri arasında, adları ve ilmî faaliyetleri ile öne çıkan ve yukarıda anılan ilim ehline isnâd edilen haberlerde mezhep taassubu içinde yer alanlara bu makalede özellikle dikkat çekilmiştir. Bu zevata atfedilen eserler, râvîlerin tenkîdi bağlamında analiz edilmiştir. Makale kapsamında yer alan müsniplerin ve Hârizmî'nin yaşadığı yıllarda hatta sonrasında müsni şerhleri telif edilirken bile râvî tenkîdi yapılmadan rivayetlerle istidlal edildiği görülmüştür.

Makalede Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen *el-Müsned*'in, Şia içinde Zeydiyye mezhebinin temel görüşlerini ihtiva ettiği ve imamın sohbetlerinden oluşan bir derleme olduğu sonucuna varılmıştır. Eserin müsni Ebû Halid'in, Zeyd b. Ali ile semai kat'î değildir. Rivayetler ehli beyt aracılığıyla rivayet edilmiştir. Bunlar da Şia ile Zeydiyye arasında ihtilafa neden olmuştur. Bu bakımdan *el-*

Müsned, ilk müdevven eser kabul edilemez. Müsnidi Ebû Halid, Şia ve Ehlişünnete göre mecruh bir râvîdir. Rivayeti makbul değildir. Mezhep taassubu içinde bir hayat yaşamıştır. Ehli beyt üzerinden hadisleri tahrif etmiştir. Eserin sahih olduğunu iddia eden Zeydîler ise tenkide maruz kalmıştır.

Ebû Hanîfe'ye isnâd edilen pek çok *el-Müsned* bulunmaktadır. Bunlar arasında Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Hasan b. Ziyâd'a (ö. 204/819) ait olanlar meşhurdur. Adları geçen zevata, müsnid/müsnedi sıfatıyla bazı hadisler dayandırılmaktadır. Hârizmî (ö. 665/1267) *Câmiu mesânid'l-İmami'l-A'zam* adlı eserinde bunlardan on beş müsnedi bir araya getirmiştir. Bu eserdeki müsnidleri üç ayrı gruba ayırabiliriz:

a) Ağır cerh lafızlarıyla tecrîh edilenler: Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû el-İmam (ö. 204/819), Abdullah el-Ustâz Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. el-Hârisî (ö. 340/951), Ebu'l-Kâsım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhidü'l-Adl (ö. 380/991), Ebû Abdullah es-Simsâr Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Husr el-Belhî (ö. 526/1132).

b) Ta'dîl lafızlarıyla tevsik edilenler: Ebû Yusuf el-Kâdî Yakub b. İbrahim el-Ensârî (ö. 182/798), Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Halî el-Kelâî (ö. 220/835), Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî (ö. 335/946), İbnü'l-Muzaffer Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Mûsâ el-Bezzâz el-Bağdâdî (ö. 379/989), Ebûbekir Muhammed b. Abdilbâkî b. Muhammed el-Adl el-Ensârî (ö. 535/1141).

c) Ağır cerh lafızıyla mecruh ilan edilmeyen ancak rivayeti zayıf görülenler: Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 176/792), Muhammed b. el-Hasan Şeybânî (ö. 189/805), Ebu'l-Hüseyn Ömer b. el-Hasan el-Hâfız el-Üşnânî (ö. 339/950), Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976), Ebû Nuaym el-İsbehânî (ö. 430/1038).

Dolayısıyla adı geçen müsnidler hakkında ricâl tenkîdinin ictehadî olduğu dikkate alınarak rivayetleri ile istidlal edilmeli ve cerhi zâhir olmayan fakih râvîler ile mezhep taassubu ağır basanlar birbirinden ayrı tutulmalıdır. Kat'î delillerle ve ağır cerh lafızlarıyla mecruh ilan edilenlerin rivayetleri kabul edilmemelidir.

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'ye (ö. 204/820) nisbet edilen *el-Müsned*'in râvîsi tam olarak belli değildir. Rebî b. Süleyman el-Müezzîn el-Murâdî (ö. 270/884) güvenilir ise de onun talebesi Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kub el-Esamm (ö. 346/957) tedlis yapmakla ve *el-Müsned*'i tahrif etmekle tanınmıştır. Eserin müsnidi belli değildir. Bu yönüyle eser, makalede tavsif edilen müsned hadis özelliğini taşımaz. Eserdeki hadisleri bizzat Şâfiî nakletmemiştir. Şâfiî mezhebi içinde istidlal edilen rivayetlerdir.

Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Şâfiî'ye isnâd edilen müsnedler bizzat kendileri tarafından tasnif ve telif edilmemiştir. Bu sebeple mezhep taassubunun yoğun olduğu ve râvîlerin cerh ta'dîline dair ölçütlerin tam yerleşmediği ilk dönem tedvîn yıllarında, bu zevat üzerinden nakledilen rivayetler râvîleri ve müsnidleri tahlil edilmeden kabul edilmemelidir.

Abdullah b. el-Mübârek'e (ö. 181/797) isnâd edilen *el-Müsned*, râvîleri cerh ta'dîl âlimleri tarafından makbul görülen bir eserdir. Eserin müsnidi (Büyükdede) Hibbân b. Musa'nın (ö. 233/847), Abdullah b. el-Mübârek ile semai kesindir. Onun *el-Müsned*'indeki hadislerin pek çoğu kütüb-i sitte içinde yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzak, Ebûbekir b. Hemmâm es-San'ânî. (1982). *el-Musannef*. Habîburrahman el-A'zamî (thk). el-Meclisü'l-ilmî. I-XI. Beyrut. 2. Bsk.
- Accâc el-Hatîb, Muhammed Temîm b. Salih b. Abdullah. (1980). *es-Sünne kable't-tedvîn*. Dâru'l-fikr. Beyrut. 3. Bsk.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. (2001). *el-İlel ve Ma'rifetü'r-ricâl*. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (thk). Dâru'l-hânî. I-III. Riyad. 2. Bsk.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. (2000). *el-Müsned*. Şuayb el-Arnâûd-Adil Mürşid (thk). Müessesetü'r-risale. Beyrut. 1. Bsk.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Nuruddin el-Herevî. (1985). *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*. Halil Muhyiddin el-Meys (thk). Dâru'l-kütübil ilmiyye. Beyrut. 1. Bsk.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Nuruddin el-Herevî. (ts). *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa*. Muhammed es-Sabbâğ (thk). Dâru'l-emâne. Beyrut.
- Ayabakan Bilal. (2010). “Şâfiî”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXXVIII. s. 223-233. İstanbul.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (2006). *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmi ricâli Meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan İsmail (thk). Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye. I-III. Beyrut. 1. Bsk.
- Bağdâdî, Abdülaziz b. İshak (ts). *Müsnedü'l-İmam Zeyd*. Dâru'l-kütübil-ilmiyye. Beyrut.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. (1951). *Hediyyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*. Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî. I-II. Lübnan.
- Başaran, Selman. (1999). “İbn Adî”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XIX. s. 296-297. Ankara.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. el-Hüseyn. (1982). *Beyânu hatai men ahtae ale's-Şâfiî*, Dr. Şerif Nayif Deis (thk). Müessesetü'r-risale. Beyrut. 1. Bsk.
- Bozkurt, Nâhide. (2004). “Me'mûn”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXIX. s. 101-104. İstanbul.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ts). *et-Târîhu'l-kebîr*. Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye. Muhammed Abdilmuîd Hân (Ed.). I-VIII. Haydarâbâd.
- Çakan, İ. Lütfî. (1991). “el-Âsâr”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. III s. 460. Ankara.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (1983). *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*. Dr. Abdürrahim el-Kaşkarî (thk). Mecelletü'l-câmiati'l-İslamiyye. I-III. Medine.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (2004). *es-Sünen*. Şuayb el-Arnâûd (thk). Müessesetü'r-Risâle. I-V. Beyrut. 1. Bsk.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd (1998). “Nakzü'l-İmâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-anîd fime'fterâ alellahi mine't-tevhîd”. Reşid b. Hasan el-Almaî (thk). I-II. Mektebetü'r-rüşd. Bsk.
- Dûrî, Muhammed b. Hâtîm el-Abbâs Ebu'l-Fadl (1979). *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü İbni'd-Dûrî)*. Dr. Ahmed Muhammed Nur Seyf (thk). İhyâü't-türâsi'l-İslamî. I-IV. Mekke. 1. Bsk.

- Ebnâsî, Burhâneddin, İbrahim b. Musa b. Eyyûb (1998). *eş-Şazel-feyyâh min ulûm İbni's-Salâh*. Salâh Fethî (thk). Mektebetü'r-rüşd. I-I. Riyad. 1. Bsk.
- Ebû Nuaym, el-İsbehânî, Ahmed b. Abdullah (1994). *Müsnedü'l-İmam Ebî Hanîfe*. Nazar Muhammed el-Feryâbî (thk). Mektebetü'l-Kevser. Riyad. 1. Bsk.
- Ebû Zehra, Muhammed. (2005). *el-İmam Zeyd, hayâtühü, asruhu, ârâühü ve fıkhuhu*. Dâru'l-fikri'l-arabî. Kahire.
- Elbânî, Nâsiruddin Ebû Abdurrahman Muhammed (1992). *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevzûa ve eseruhe's-seyyiü fi'l-ümme*. Dâru'l-meârif. I-XIV. Riyad. 1. Bsk.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (2001). *Tehzîbü'l-lüga*. Muhammed Avvad (thk). Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî. I-VIII. Beyrut. 1. Bsk.
- Gözübenli, Beşir (1997). "*Hasan b. Ziyâd*". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XVI. s. 361-362. Ankara.
- Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah el-Kustantînî (Kâtib Çelebi) (1941). *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Mektebetü'l-müsennâ. I-VI. Bağdad.
- Hâkim Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (1977). *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. Seyyid Muazzam Hüseyin (thk). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. Beyrut. 2. Bsk.
- Halilî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî (1989). *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. Muhammed Saîd Ömer İdrîs (thk). Mektebetü'r-rüşd. I-III. Riyad. 1. Bsk.
- Hârizmî, Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd (1917). *Câmiu'l-mesânîd*. Matbaatü Dâireti'l-Meârif. I-II. Haydarâbâd. 1. Bsk.
- Hatîb Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (1949). *Takyîdü'l-ilm*. Yusuf el-Iş (thk). Dâru ihyâi's-sünneti'n-Nebeviyye. Beyrut.
- Hatîb Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (1983). *el-Câmi'li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. Muhammed Tahhân (thk). Mektebetü'l-meârif. I-II. Riyad.
- Hatîb Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (2002). *Târihu Bağdad*. Beşşar Avvâd (thk). Dâru'l-garbi'l-İslâmî. I-XVI. Beyrut. 1. Bsk.
- Hatîb Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (ts). *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Ebû Abdullah es-Surakî-İbrahim Hamdî el-Medenî (thk). el-Mektebetü'l-ilmiyye. Medine.
- Hatiboğlu, İbrahim, (2006-1). "*el-Müsned*". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXXII. s. 101-103. İstanbul.
- Hatiboğlu, İbrahim, (2006-2). "*Müsned*". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXXII. s. 99-101. İstanbul.
- Hazrecî, Ahmed b. Abdillâh Ebi'l-Hayr b. Abdilalîm el-Ensârî Safiyyuddin (1995). *Hulâsatü Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Abdulfettah Ebû Gudde (thk). Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye. Beyrut. 5. Bsk.
- Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân (1969). *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimetibni's-Salah*. Abdurrahman Muhammed Osman (thk). el-Mektebetü's-selefiyye. Medine. 1. Bsk.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (1994). *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlihi*. Ebu'l-Eşbal ez-Züheyri (thk). Dâru İbni'l-Cevzî. I-II. Dammâm. 1. Bsk.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (1997). *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. Adil Ahmed Abdilmevcûd (thk). el-Mektebetü'l-ilmîyye. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım, Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (1995). *Târihu Dimeşk*. Amr b. Garâme el-Umerî (thk). I- LXXX. Dâru'l-fikr. Beyrut.
- İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh el-Kinânî el-Hamevî (1986). *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari ulûmi'l-hadîsi'n-Nevevî*. Muhyiddin Abdirrahman Ramazan (thk). Dâru'l-fikr. Dımaşk. 2. Bsk.
- İbn Ebû Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs (1952). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye. Haydarâbâd. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1959). *Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*. I-XIII. Dâru'l-ma'rife. Beyrut.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1996). *Ta'cîlû'l-menfaa bizevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*. Dr. İkrâmullah İmdâdülhak (thk). Dâru'l-beşâir. I-II. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (2002). *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Abdullah b. Zayfullah er-Ruhaylî (thk). Matbaatü Sefîr. Riyad. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ts). *Tebîrû'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ali en-Neccâr (thk). el-Mektebetü'l-ilmîyye. I-IV. Beyrut.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1984). *en-Nüket alâ Kitâbi'bnis'-Salah*. Rebî' b. Hâdî Umeyri (thk). İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî. I-II. Medine. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1983). *Ta'rîfû ehli't-tedlîs bimerâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*. Dr. Asım b. Abdillâh el-Karyûtî (thk). Mektebetü'l-menâr. Ammân. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1998-1). *Ref'û'l-isr an kudâti Mısr*. Dr. Ali Muhammed Ömer (thk). Mektebetü'l-Hancî. Kahire. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1998-2). *el-Mu'cemu'l-müfrehes ev tecrîdü esânidi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-ecvâi'l-mensure*. Muhammed Şekûr el-Meydânî (thk). Müessesetü'r-risâle. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (2002). *Lisânu'l-mizân*. Abdülfettah Ebû Gudde (thk). Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye. I-X. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1909). *Tehzîbü't-tehzîb*. Dâiretü'l-meârifî'l-nizâmiyye. I-XII. Hindistan. 1. Bsk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1972). *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine*. Muhammed Abdilmuîd Zân (thk). Meclisü dâireti'l-meârifî'l-Usmânî. I-VI. Saydarâbâd. 2. Bsk.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (1994). *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Âdil Ahmed Abdilmevcûd (thk). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. I-VIII. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Hacer, el-Askalânî, (1992). *el-İsâr bi marifeti'l-Âsâr*. Seyyid Kesrevî Hasan (thk). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. Beyrut.
- İbn Hallikân Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-Bermekî el-İrbilî (1971). *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*. İhsan Abbas (thk). Dâru sâdır. I-VII. Beyrut.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (1976). *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*. Mahmud İbrahim Zâyed (thk). Dâru'l-va'y. Haleb. 1. Bsk.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn ed-Dımaşkî eş-Şâfî (1986). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Dâru'l-fikr. I-XV. Beyrut.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn ed-Dımaşkî eş-Şâfî (1993). *Tabakâtü's-Şâfiyyîn*. Dr. Ahmed Ömer Hâşim (thk). Mektebetü's-sekâfe. Riyad.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Ebu'l-Adl Kâsım (1992). *Tâcü't-terâcim*. Muhammed Hayr-Ramazan Yusuf (thk) Dâru'l-kalem. Dımaşk. 1. Bsk.
- İbn Mahled, el-Attâr, (1996). *Mâ ravâhu'l-ekâbir an Mâlik b. Enes*. Avvâd el-Halef (thk), Müessesetü'r-reyyân. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Mâkûlâ, Ebü Nasr Ali b. Hibetullah b. Cafer (1990). *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fî'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*. Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. I-VII. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî er-Rüveyfî (1994). *Lisânu'l-Arab*. Dâru Sâdır. I-XV. Beyrut. 3. Bsk.
- İbn Nâsirüddîn, Ebü Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah (1993). *Tavzîhü'l-müştebih fî zabti esmai'r-ruvât ve ensâbuhum ve elkâbuhum ve künâhum*. Muhammed Naîm el-Araksûsî (thk). Müessesetü'r-risâle, I-X. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Nukta, Ebûbekir Muînüddîn Muhammed b. Abdilgani el-Bağdadî (1988). *et-Takyîd lima'rifeti ruvâtî's-Sünen ve'l-Mesânîd*. Kemal Yusuf el-Hût (thk). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (1987). *Şerhu ileli't-Tirmizî*. Dr. Hemmâm Abdirrahim Saîd (thk). Mektebetü'l-menâr. Ürdün. 1. Bsk.
- İbn Sa'd Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (1990). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Muhammed Abdülkadir Atâ (thk). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. I-VIII. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî (1996). *el-Muhassas*. Halil İbrahim Ceffâl (thk). Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî. I-V. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Şühbe, Takıyyüddîn İbn Kâdî Ebûbekir b. Ahmed b. Muhammed (1987). *Tabakâtü's-Şâfiyye*. Dr. Hafız Abdilhalîm Hân (thk). Âlemü'l-kütüb. I-IV. Beyrut. 1. Bsk.
- İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn, (1963). *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*. Vüzâretü's-sekâfe ve'l-irşâd. I-XVI. Mısır.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed el-Ukaylî el-Halebî (1988). *Bu'yetü't-taleb fî Tarihi Haleb*. Dr. Süheyl Zükkâr (thk). Dâru'l-fikr. I-XII. Beyrut.

Turkish Studies

- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (1992). *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Muhammed Abdülkadir Atâ (thk). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye. I-XIX. Beyrut. 1. Bsk.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (1997). *el-Kâmil fî't-târih*. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (thk). Dâru'l-kütübi'l-arabî. I-X. Beyrut. 1. Bsk.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's-Saâdet (2005). *eş-Şâfi fî şerhi Müsnedi's-Şâfi*. Ahmed b. Süleyman-Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (thk). Mektebetü'r-rüşd. I-V. Riyad. 1. Bsk.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed (1986). *Şezarâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. Mahmud el-Arnâûd (thk). Dâru İbn Kesir. I-XI. Beyrut. 1. Bsk.
- İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî (1998). *el-Mu'cem*. Âdil b. Sa'd (thk). Mektebetü'r-rüşd. Riyad. 1. Bsk.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullah, (1987). *el-Müsned*. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (thk). Mektebetü'l-meârif. Riyad. 1. Bsk.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullah, (1991). *el-Müsned*. Muhammed, Mustafa Osman (thk). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye. Beyrut. 1. Bsk.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî (1997). *el-İkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*. Eymen Nasr el-Ezherî (thk). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye. Beyrut. 1. Bsk.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (1997). *el-Fihrist*. İbrahim Ramazan (thk). Dâru'l-ma'rife. Beyrut. 2. Bsk.
- İbnü's-Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî (1986). *Mukaddime (= Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs)*. Nuruddîn İtr (thk). Dâru'l-fikr. Beyrut.
- İbnü's-Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî (1992). *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfiyye*. Muhyiddin Ali Necîb (thk). Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye. I-II. Beyrut. 1. Bsk.
- İbnü's-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi (1993). *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (thk). Dâru'l-hicr. I-X. Beyrut. 2. Bsk.
- İbnü't-Türkmânî, Alâüddîn Ebu'l-Hasen (1898). *el-Cevheru'n-nakî alâ Süneni'l-Beyhakî*. Mektebetü riyâseti Ramfûr. Hindistan. 1. Bsk.
- İnce, İrfan (2009). “*Sindî, Muhammed Âbid*”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXXVII. s. 246-247. İstanbul.
- İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa el-Vellevî, (1996). *Zehîretü'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ (Şerhu Süneni'-Nesâi)*. Dâru'l-Mî'râc ed-düveliyye. I-XXXXII. Riyad. 1. Bsk.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl el-Yahsûbî, el-Büstî (1970). *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'*. Seyyid Ahmed es-Sakr (thk). Dâru't-türâs. Kahire. 1. Bsk.
- Kandemir, M. Yaşar, (1997). “*Hadîs*”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XV. s. 27-64. Ankara.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed (1986). *Bedâi'us-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye. I-VII. Beyrut. 2. Bsk.
- Kettânî, Abdülhay b. Abdilkebîr el-İdrîsî (1982). *Fihri'sü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l meâcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâlat*. İhsan Abbas (thk). Dâru'l-garbi'l-İslâmî. I-II. Beyrut. 2. Bsk.

- Kevserî, Muhammed Zâhid (1995). *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüs an rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*. İdâretü'l-Kur'ân (neşr). Pakistan.
- Kevserî, Muhammed Zâhid (1998). *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemet-i Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*. Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye. 1. Bsk.
- Koçyiğit, Talat (1980). *Hadîs Istılahları*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. Ankara.
- Köse, Saffet, (2015). “Zeyd b. Ali”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXXIV. s. 313-316. İstanbul.
- Kuraşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdilkâdir b. Muhammed (1914). *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. I-II. Mîr Muhammed Kütüphane. Karaçi Pakistan.
- Küçük, Raşid, (2001). “İsnâd”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. XXIII. s. 154-159. İstanbul.
- Küçük, Raşit, (1988). “Abdullah b. Mübârek”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. I. s. 122-124. Ankara.
- Leknevî, Muhammed Abdülhayy, (2005). *et-Ta'lîku'l-mümecced alâ Muvattai Muhammed (Şerhu'l-Muvatta bi rivâyeti Muhammed b. el-Hasan)*. Takıyyüddin en-Nedvî (thk). Dâru'l-kalem. I-III. Dimaşk. 4. Bsk.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (1997). *el-Mevâz ve'l-i'tibâr bizikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye. I-IV. Beyrut. 1. Bsk.
- Mâlik, Enes b. Mâlik el-Medenî, (2004). *el-Muvattâ'*. Muhammed Mustafa el-A'zamî (thk). Müessesetü Zâyed b. Sultan. I-VIII. el-İmâre. 1. Bsk.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf (1980). *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Beşşâr Avvâd (thk). Müessesetü'r-risale. I-XXXV. Beyrut. 1. Bsk.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahya (1986). *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (tlk). el-Mektebetü'l-İslâmî. I-II. Beyrut. 2. Bsk.
- Mübârekpûrî, Abdurrahman b. Abdurrahim (ts). *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye. I-X. Beyrut.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (2001). *es-Sünenü'l-kübrâ*. Hasan Abdilmun'im Şiblî (thk). Müessesetü'r-risâle. I-X. Beyrut. 1. Bsk.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (1972). *el-Minhâc şerhu Sahihi Müslim İbni'l-Haccâc*. Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî. I-IX. Mücellled. Beyrut. 2. Bsk.
- Nûmânî, Abdürreşid Mevlana Muhammed, (1996). “Kitabu'l Âsâr Mukaddimesi”. Mehmet Özşenel (trc). Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Yıl. 1996. S. I. s. 233-251.
- Öğüt, Salim, (1994). “Ebû Yusuf”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). C. X. s. 260-265. Ankara.
- Râfî, Abdülkerim Ebu'l-Kâsım Kazvînî (2007). *Şerhu Müsnedi's-Şâfiî*. Ebûbekir Vâil Muhammed Bekir Zehrân (thk). I-IV. Vüzâretü'l-evkâf. Katar. 1. Bsk.
- Râmezhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî (1984). *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. Muhammed Accâc el-Hatîb (thk). Dâru'l-fikr. Beyrut. 2. Bsk.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Ahmed el-Arnâûd-Türkî Mustafa (thk). Dâru İhyâi't-türâs. I-XXIX. Beyrut.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/2

- San'ânî, Şerefüddin el-Hüseyn b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Salih (1928). *Kitâbu Ravdî 'n-nazîr Şerhu Mecmû' l-Fıkhi 'l-Kebir*. Dâru'l-ciyl. Beyrut.
- Sancar, Emîr el-Câvelî Ebû Said Alemüddin (2004). *Müsnedü'l-İmam eş-Şâfiî*. Mahir Yasin Fuhl (thk). Şirketü Girâs. I-IV. Kuveyt. 1. Bsk.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed (1985). *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbuhu*. Âlemü'l-kütüb. Beyrut. 2. Bsk.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (1999). *el-Cevâhir ve 'd-dürer fî tercümeti Şeyhi 'l-İslâm İbni Hacer*. İbrahim Bajs Abdilmecîd (thk). Dâru İbn Hazm. I-III. Beyrut. 1. Bsk.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân (2003). *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfîyeti'l-hadîs li 'l-İrâkî*. Ali Hüseyin Ali (thk). Mektebetü's-sünne. I-IV. Mısır. 1. Bsk.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (1962). *el-Ensâb*. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (thk). Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye. I-V. Haydarâbâd. 1. Bsk.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (1981). *Edebü'l-implâ ve 'l-İstimlâ*. Max Weisweiller (thk). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. Beyrut. 1. Bsk.
- Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebu'l-Vefâ Burhânüddîn el-Halebî (1987). *el-Keşfü'l-hasîs ammen rumiye bivaz'ıl hadîs*. Subhî es-Sâmerrâî (thk). Âlemü'l-kütüb. Beyrut. 1. Bsk.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn (ts). *Tedribü'r-râvî fî Şerhi Takrîbî'n-Nevevî*. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (thk). I-II. Dâru Taybe. Riyad.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris (1951). *el-Müsned*. Muhammed Âbid es-Sindî (Hz). Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. I-II. Beyrut.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (1968). *el-Milel ve'n-nihal*. Abdülaziz Muhammed Vekîl (thk). Müessesetü'l-Halebî. I-III. Kahire.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî es-San'ânî (ts). *Bedru't-tâli' bimehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'*. Dâru'l-ma'rife. I-II. Beyrut.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Ahmed b. Eyyûb (1994). *el-Mu'cemu'l-kebir*. Hamdî b. Abdilmecîd es-Silefî (thk). Mektebetü İbn Teymiyye. I-XXV. Kahire. 2. Bsk.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî (1996). *Mevsûâtü Keşşâfi istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*. Refik el-Acem (Ed). Ali Dahruc (thk). Corc Zeynati-Abdullah Halidi (trc). Mektebetu Lübnan. I-II. Beyrut. 1. Bsk.
- Tozlu, İbrahim, (2016). “İbnü's-Sübkî'nin Kâide fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl ve Cem'ul-Cevâmi Adli Eserleri Özelinde Hadîs Tenkitçilerinin Uyması Gereken Kurallar/ The Rules Must be Followed by Critics of Hadith According to the Works of Ibnu's Subki's Qaidah fî'l-djarh Wa't-ta'dîl and Jam'u'l-jawami'”. s.255-282. *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*. ISSN: 1308-2140. (Prof. Dr. Mehmet Akkuş Armağanı). Volume. 11/12. Summer. Ankara/Turkey, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9862>.
- Yâfiî, Afîfüddin Abdullah b. Es'ad (1997). *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yağzân fî ma'rifeti havâdisi 'z-zamân*. Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye. Beyrut. 1. Bsk.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (1995). *Mu'cemu'l-buldân*. Dâru sâdir. I-VII. Beyrut. 2. Bsk.

- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtezâ Huseynî (1879). *Ukûdu'l-cevâhiri'l-munîfe*. el-Matbaatü'l-vataniyye. I-II. İskenderiye.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (1963). *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Ali Muhammed el-Becâvî (thk). Dâru'l-ma'rife. I-IV. Beyrut. 1. Bsk.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Şuayb el-Arnâûd (thk). Müessesetü'r-risale. I-XXV. Beyrut. 3. Bsk.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (1988). *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyh*. Muhammed Zâhid el-Kevserî-Ebu'l-vefâ el-Efğânî (thk). Haydarâbâd. 2. Bsk.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (1998). *Tezkiretü'l-huffâz=Tabakâtü'l-huffâz*. Dâru'l-kütübil ilmiyye. I-IV. Beyrut. 1. Bsk.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (2003). *Târihu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. Beşşâr Avvâd (thk). Dâru'l-garbi'l-İslâmî. I-XV. Beyrut. 1. Bsk.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (1992). *er-Ruvâtü's-sikâti'l Mütetekellem fihim bimâ lâ yücib reddehüm*. Muhammed İbrahim el-Mevsilî (thk). Dâru'l-beşâir. Beyrut. 1. Bsk.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (1997). *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr alâ't-tabakâti'l-emsâr*. Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye. Beyrut. 1. Bsk.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (1998). *Esâsü'l-belâğa*. Muhammed Bâsil (thk). Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye. I-II. Beyrut. 1. Bsk.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Yûsuf b. Muhammed (1997). *Nasbu'r-râye lihâdîsi'l-Hidâye*. Muhammed Avvâme (thk). Müessesetü'r-reyyân. I-IV. Beyrut. 1. Bsk.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî (2002). *el-A'lâm*. Dâru'l-ilim li'l-melâyîn. Beyrut. 15. Bsk.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Tozlu, İ. (2017). “Tedvin Dönemi Müsned Hadis Çalışmalarına Genel Bir Bakış Ve Hârizmî'nin Câmiu'l-Mesânîd Müsnidlerinin Tenkîdi / A General Overview of Literary Period Musnad Hadith Studies and Criticism of Ascriber in Harizmi's Camiu'l-Masanid”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 12/2, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11170>, p. 205-240.